

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Ilyés Zsolt

Függő kiegészítés

A környezethez való jog, mint alapvető emberi jog beemelése az Emberi Jogok Európai Egyezményébe és a vonatkozó nemzetközi jogi összefüggések

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető: Dr. habil. Pánovics Attila, PhD

Pécs, 2026

Tartalomjegyzék

I. Bevezető: a téma ismertetése, indoklás, a kutatás céljának megfogalmazása, a kutatás korlátainak felállítása, az alkalmazott módszerek leírása, az értekezés logikai felépítése	3
II. A tudományos eredmények rövid összefoglalása.....	8
II.A. Parlamenti Közgyűlés korábbi kísérletei egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyv elfogadására	8
II.B. Részkövetkeztetések, megállapítások és szempontok	12
II.C. Az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlata.....	21
II.D. A 2211 (2021) sz. PACE ajánláshoz fűzött tervezet	24
III. A kutatás újdonsága és tudományos hozzájárulása	33
IV. A témával kapcsolatos saját publikációk jegyzéke.....	35
Gyakrabban használt rövidítések jegyzéke	36

I. Bevezető: a téma ismertetése, indoklás, a kutatás céljának megfogalmazása, a kutatás korlátainak felállítása, az alkalmazott módszerek leírása, az értekezés logikai felépítése

A második nagy világegés következtében, az atrocitások meg nem ismétlésének érdekében fogadták el 1948. december 10-én az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát. Az 1970-es évektől körvonalazódni kezdett, majd elég gyorsan egyértelművé vált, hogy a modern termelési és fogyasztási rendszerek globális tendenciái fenntarthatatlanul felgyorsították és felgyorsítják a környezetkárosítást, éghajlati válságot idéznek elő, és a biológiai sokféleség hanyatlásához vezetnek. A krízis számos forrásból eredő, összetett, diffúz, határokon áterjedő és az emberi jogok által oltalmazott értékekre nézve veszélyes jellege megkövetelte a nemzetközi környezetjog kialakulását, és előidézte egy környezethez való emberi jog kialakításának ideáját. Egy ilyen új, önálló jog gondolata intézményes keretek között először az Európa Tanács (a továbbiakban: CoE) keretében fogalmazódott meg több, mint ötven évvel a jelen sorok írása előtt. Az elképzelések egyik rossz tulajdonsága, hogy önmaguktól nem intézményesülnek.

Az elmúlt ötven évben a Parlamenti Közgyűlés (a továbbiakban: PACE) javaslatok formájában számos kísérletet tett arra, hogy meggyőzze a Miniszteri Bizottságot (a továbbiakban: CoM) arról, hogy szükséges és kívánatos az Emberi Jogok Európai Egyezményét (a továbbiakban: EJE) egy új, a környezethez való emberi jogról szóló, opcionális kiegészítő jegyzőkönyvvel (a továbbiakban: KJ) kiegészíteni. Mindhiába. Idővel, specifikus lehetőségeiknek és korlátaiknak megfelelően, a regionális emberi jogi eszközök bizonyították alkotókészségüket, és kötelező erejű szerződések vagy puha megállapodások révén, valamilyen formában, de kifejezett módon elismerték a környezethez való jogot. Az egyetlen kivétel: az európai térség. A közelmúltban, 2021. szeptemberében, a Parlamenti Közgyűlés újólá azt javasolta a Miniszteri Bizottságnak, hogy dolgozzon ki egy KJ-t az Egyezményhez a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való önálló emberi jogról, és fél évszázad óta először egy KJ-tervezetet is csatolt javaslatához (2211 (2021) sz. PACE ajánlás). E javaslat alapján, az Európa Tanács történelmében először a Miniszteri Bizottság megbízta az Emberi Jogi Irányító Bizottságot (a továbbiakban: CDDH) azzal, hogy készítse el egy tanulmányt, amely az emberi jogokról és környezetről szóló eszköz vagy eszközök kidolgozásának megvalósíthatóságát és szükségességét vizsgálja. A CDDH e megvalósíthatósági tanulmányt 2024 novemberében készítette el. Az ENSZ szakértői és a civil szféra felhívásai ellenére, a Miniszteri Bizottság mindmáig nem hozott döntést egy lehetséges új eszköz kidolgozásáról.

Tekintettel arra, hogy a Parlamenti Közgyűlés ajánlásait megalapozó jelentésekben megjelenő vagy többé-kevésbé körvonalazódó, a környezethez való jogra vonatkozó koncepciók s ezen felfogások normatív kifejeződési formái szorosan kötődnek ahhoz, hogy ezen mindmáig fejlődésben lévő jog miért és hogyan alakult a nemzetközi jogban, egyes regionális jogrendszerekben vagy nemzeti alkotmányokban, elengedhetetlennek, sőt meghatározónak bizonyult, hogy végigkísérjem és behatóan vizsgáljam ezen evolutív folyamatot is a vonatkozó és az európai emberi jogi rendszer szempontjából releváns nemzetközi, regionális és nemzeti eszközökben, dokumentumokban és jogforrásokban. A jelen írásban szereplő minden egyes ilyen nemzetközi, regionális és nemzeti dokumentumra, eszközre vagy jogforrásra vonatkozó vizsgálat olyan megállapításokhoz, perspektívákhoz vagy részkövetkeztetésekhöz vezetett, amelyek szükségesek voltak általánosan az Európa Tanács keretében tett kísérletek, és különösen a kiegészítő jegyzőkönyv-tervezet kellően megalapozott megértése és elemzése szempontjából.

Figyelembe véve, hogy az írás fókuszát meghatározó, kiegészítő jegyzőkönyv-tervezet körül gravitáló elemzés, és az ezen elemzést lehetővé tevő, ilyen értelemben összpontosító vektorként működő, részkérdések kidolgozása nagyban függ a kialakulóban lévő jog különböző elismerési fázisaitól, az időrendiség tekintetében az írás – amennyire csak a gondolatmenet engedte – lineáris. Mivel, legalábbis feltételezetten, egy új emberi jogról van szó, a jogot konceptuális fejlődésének bizonyos fázisaiban alávitettem az Alston által kidolgozott *appellation contrôlée*-nek, valamint az ezzel jobbra megegyező, az ENSZ 41/120 sz. határozatának 4. bekezdése által előírt követelményeknek.

Összefoglalva, a jelen írás lényegében célirányosan – vagyis a jognak az Egyezmény rendszeréhez való hozzáillesztése vagy hozzáilleszthetősége szempontjából relevánsnak ítélt kérdések mentén – végigkövette és kritikusan elemezte a kialakulóban lévő környezethez való jog, valamint e jog konstituáló elemeinek konceptuális és normatív kifejeződési formáit, illetőleg e formák fejlődését, s ezen túlmutatóan az ezekkel szorosan összefüggő tárgyköröket, annak érdekében, hogy az előzetes vizsgálat során megállapított szempontok és részkövetkeztetések fényében elemezhesse általánosan a Parlamenti Közgyűlés környezethez való joggal kapcsolatos jogkiterjesztési kísérleteit, és különösen a legújabb kiegészítő jegyzőkönyv-tervezetet.

Az értekezés a következő kérdések megválaszolását tűzte ki maga elé:

- A) Milyen formában és hogyan fejeződik ki a környezethez való jog a Parlamenti Közgyűlés első négy kísérlete keretében, amelyek az Egyezmény rendszerét egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvvel kívánták kiterjeszteni?
- B) Milyen releváns részkövetkeztetések, megállapítások és szempontok vonhatók le a kialakulóban lévő környezethez való jog valamilyen formáját tartalmazó nemzetközi, regionális és nemzeti eszközök és dokumentumok kritikus vizsgálata alapján?
- C) Minősíthető-e az Emberi Jogok Európai Bíróságának (a továbbiakban: EJEB) környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlata „zöld értelmezésnek”? Lehetővé teszik-e az EJEB joggyakorlatának fényében értelmezendő, egyezményes normatív korlátok egy származtatott önálló környezethez való jog vagy egy konceptuális autonómiával kevésbé rendelkező más alapjogokban foglalt környezethez való részjog bírói jogértelmezés útján történő elismerését? Miként jelenik meg a nem kormányzati szervezetek (a továbbiakban: NGO) kereseti joga (*locus standi*) és az extraterritoriális joghatóság fogalma az EJEB legfrissebb, környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatában?
- D) Hogyan értékelhető a Parlamenti Közgyűlés legújabb ajánlásának függelékében szereplő kiegészítő jegyzőkönyv-tervezet, különösen a részkövetkeztetések fényében?

A kutatás korlátai tekintetében a kutatás az Európa Tanács szintjén kizárólag a környezethez való jognak az Egyezmény rendszerébe történő beemelésével kapcsolatos problémák tárgyalására szorítkozik. Különböző intézményesülési, strukturális vagy jogdogmatikai okok miatt nem vizsgálja ugyanazon kérdésköröket az Európai Szociális Charta esetében, nem elemzi egy önálló szerződés felállításában rejlő lehetőségeket, nem említi a természet jogainak modelljét (*the rights of nature model*), és nem tér ki a környezethez való kollektív jogban rejlő többletlehetőségekre.

Az alkalmazott kutatási módszerek alkalmazkodnak a fentebb felsorolt célkitűzésekhez. Természetesen, mint minden jogi tárgyú írás a jelen jegyzetek is a kutatás szempontjából vélhetően releváns különböző nemű – jogszabályi, puha jogi természetű, politikai jellegű, független szakértőktől származó, politikai akaratnyilvánítást kifejező, bírói fórumoktól eredő, jogtudományi és szakirodalmi – források azonosításából, feldolgozásából, szintetizálásából és továbbgondolásából indultak ki.

A részkövetkeztetések kellően megalapozott levonása érdekében, amennyiben ez lehetséges volt, az úgymond elsődleges forrásokból, pontosabban azok kritikus és szisztematikus

értelmezéséből indultam ki, figyelembe véve, ahol ez esedékes volt, a *travaux préparatoires* regiszterébe tartozó előkészítő munkálatokat, iratokat, anyagokat, a szerződések jogáról szóló Bécsi Egyezmény (a továbbiakban: VCLT) által előírt, általános értelmezési szabályokat, a Nemzetközi Jogi Bizottság (a továbbiakban: ILC) vonatkozó megállapításait, valamint a Nemzetközi Bíróság (a továbbiakban: ICJ) ítéleteit. A legtöbb esetben ez a nemzetközi és regionális szövegek értelmezése szempontjából irányadó, hivatalos angol és francia nyelvű változatait jelentette. A spanyol, portugál vagy brazil bírósági, valamint alkotmánybírósági szövegek fordításában a testvérem segített.

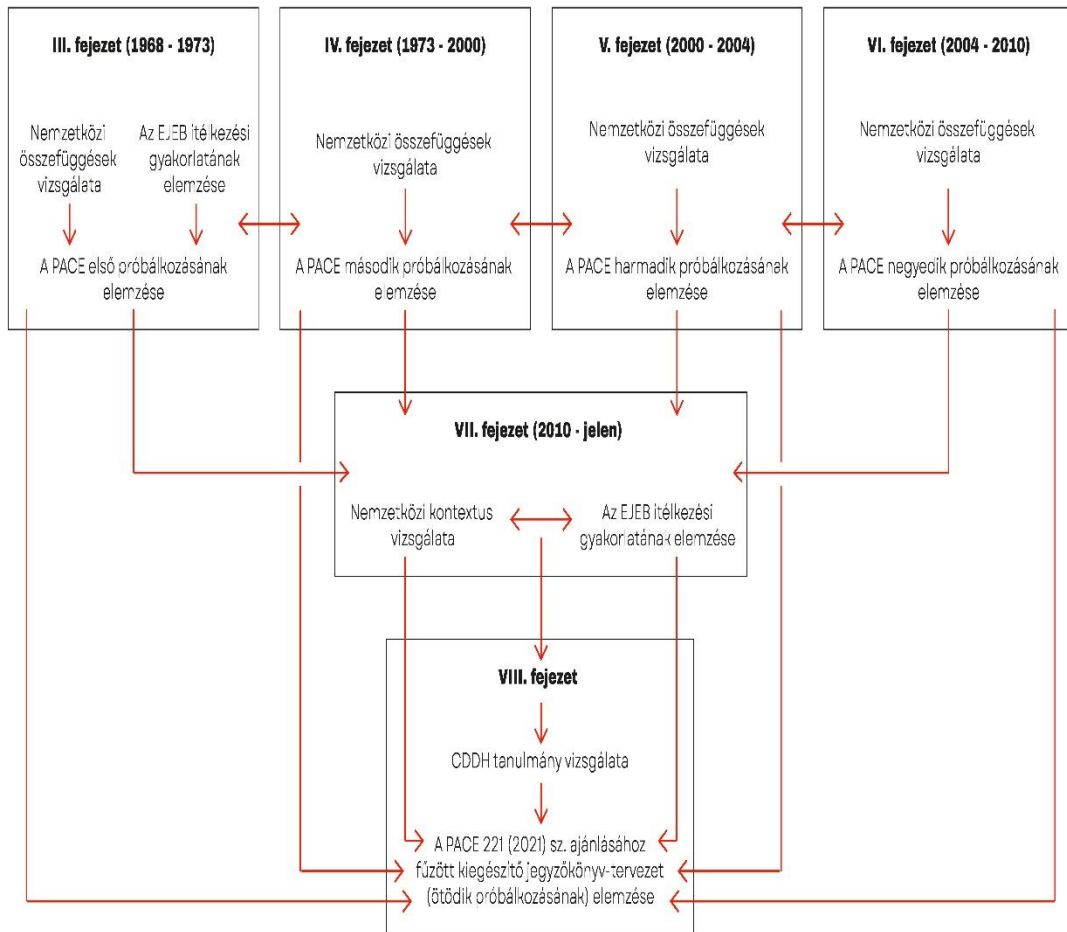
Összességében, az elsődleges források kritikus és rendszerszintű, egyaránt textuális, kontextuális és teleologikus értelmezése és továbbgondolása volt az irányadó. A szakirodalmi és szakértői elemzéseket ezek fényében olvastam, elemeztem, osztottam vagy cáfoltam.

A szakirodalmi források tekintetében a legnagyobb hitelt azon szerzőknek kölcsönöztem, akik maguk is részt vettek bizonyos tárgyalási folyamatokban (például a Stockholmi Nyilatkozat esetén Louis B. Sohn vagy a 48/13 sz. HRC határozattervezet előkészítésével és az azzal kapcsolatos tárgyalási folyamatok tekintetében Marc Limon).

Továbbá, az írásban szerepelnek összehasonlító jogi elemzések, összehasonlító alkotmányjogi vizsgálatok, gyakorta rendszerszintű értelmezésen alapuló fejtegetések, és a környezethez való jog fejlődésének értékelésekor a történeti módszer is hangsúlyosan érvényesül.

A jelen értekezés a vizsgált tárgykörrel kapcsolatos, 2025. május 29-ig rendelkezésre álló jogi és szakirodalmi források, valamint a környezethez való jog ez időpontig bekövetkezett fejlődésének elemzésére, értékelésére épül. Az ezt követő időszakban született források feldolgozása és vizsgálata további kutatómunka tárgyát képezheti.

Az értekezés logikai felépítése:

II. A tudományos eredmények rövid összefoglalása

II.A. Parlamenti Közgyűlés korábbi kísérletei egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyv elfogadására

II.A.1. Heinhard Steiger és a bonni munkacsoport kiegészítő jegyzőkönyv-tervezete

A szakirodalmi források, noha számos ellentmondással, arra engednek következtetni, hogy az 1970-es strasbourgi Európai természetvédelmi konferencián elhangzott kiegészítő jegyzőkönyvvel kapcsolatos gondolat nem minősül hivatalos előterjesztésnek. Ebből kifolyólag ezt nem is számoltam a PACE próbálkozásai közé. Ezen felfogás szerint az új jog „az egészséges és sértetlen környezethez való jog” néven került volna felvételre egy jogkiterjesztő kiegészítő jegyzőkönyv formájában az Egyezmény alapjogi katalógusába. Normatív tartalmát tekintve egy egyéni anyagi jogról lett volna szó, amely magában foglalta volna az észszerűen szennyezésmentes levegőhöz és vízhez (a francia változat szerint ivóvízhez) való jogot, a túlzott zajjal és egyéb (környezeti) ártalmakkal szembeni védelemhez való jogot, és a partokhoz, vidékekhez és hegyekhez való észszerű hozzáférés jogát. Eljárási dimenziót nem tartalmazott volna. Ez egy meglehetősen fragmentált, atomizált, korai víziója a környezethez való jognak. Érdekessége, hogy egybevonta az egészséges környezethez való jogot a természeti környezethez való hozzáférés jogával, ami dogmatikailag indokolatlan és problémás megoldásnak tűnik.

Heinhard Steiger és a bonni munkacsoport a Stockholmi Nyilatkozat elfogadásának kontextusában, 1973. márciusában mutatta be a Környezetről szóló Európai Miniszteri Konferencián „Az emberi/emberséges környezethez való jog: az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez csatolt kiegészítő jegyzőkönyvre vonatkozó javaslat” című kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet. A tervezet a környezethez való jog anyagi jogosultságainak és eljárási jogosultságainak egyaránt két-két cikket dedikált. A tervezet és az ahhoz fűzött alátámasztó memorandum figyelmes olvasata és vizsgálata arra enged következtetni, hogy a kodifikációra előterjesztett jog nagyobb valószínűséggel tekinthető az élethez való jog egy meghatározott és specifikus dimenziójának, mint egy valóban új, környezethez való jognak. További elemzésem pedig bebizonyítja, hogy azt az alapjogi többletvédelmet, amit akkor a *steigeri* KJ-tervezet szubsztantív és procedurális – egyébként korához képest vívmányokat is tartalmazó – dimenziói kívántak volna nyújtani, azóta jobbra lefedti az EJEB ítélkezési gyakorlata.

Az Európa Tanács miniszterhelyettesei azért utasították el ezt a KJ-tervezetet, mert úgy ítélték, hogy rendelkezései nem voltak kellően pontosak ahhoz, hogy bíróság előtt érvényesíthetők legyenek, valamint nem nyújtottak elégséges iránymutatást a jogalkalmazás területén.

II.A.2. Az 1431 (1999) sz. PACE ajánlás

Egy alapos vizsgálat után arra a következtetésre jutottam, hogy – egyes szakirodalmi források állításával ellentétben – az 1130 (1990) sz., „Európai Charta és a Környezetvédelemről és Fenntartható Fejlődésről szóló Európai Egyezmény kidolgozásáról” címmel ellátott ajánlás nem egy jogkiterjesztő KJ útján kívánta volna megvalósítani a környezethez való jogot, ezért ezt a kísérletet sem soroltam a PACE hivatalos próbálkozásai közé. Az 1431 (1999) sz. ajánláshoz a PACE nem mellékelte kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet, és az ajánlást megelőző jelentésből (Doc. 8560/05.10.1999) kiderül az is, hogy ez esetben nem történtek nagyszabású és átfogó előkészítő munkálatok.

A javaslat szövegezése bizonytalan, nem igazán artikulálja a környezethez való jog alkotóelemeit és dimenzióit (noha említés szintjén utal az elővigyázatosság elvére, valamint a jog lehetséges szubsztantív és procedurális vetületére), nem tematizálja a környezet és a többi alapvető emberi jog közötti viszonyt, nem közli az új eszköz szükségességét alátámasztó okokat, a benne foglalt indokok pedig ambícióhiányosak (például az éghajlatváltozást kivonta volna a környezethez való jogot tartalmazó norma tárgyi hatálya alól), korántsem meggyőzőek vagy pertinensek. A PACE 1431 (1999) sz. ajánlása tehát egy tétovázó, jogi és jogelméleti szempontból megalapozatlan, a tudományos megalapozást alig tartalmazó kísérletnek számít. Válaszában (Doc. 8892/20.11.2000) a CoM úgy ítélte, hogy a környezethez való emberi jog EJEE keretében történő megvalósíthatóságának vizsgálata nem időszerű, ugyanis számos, meglehetősen bonyolult jogi és fogalmi kérdést vet fel.

II.A.3. Az 1614 (2003) sz. PACE ajánlás

Ugyan kiegészítő jegyzőkönyvtervezet ezúttal sem kísérte a próbálkozást, az aarhusi jogokra jelentősen alapozó 1614(2003) sz., „Környezet és emberi jogok” címet viselő PACE ajánlás szembevetően ambiciózusabb és célirányosabb az 1999-es elődjénél. Ezúttal a PACE kifejezetten csak egyéni eljárási jogok beemelését szorgalmazta az EJEE rendszerébe. A jelentés 26. pontja azonban kifejezetten deklaráálja, hogy a tervezett KJ az aarhusi eljárási jogokon kívül magában kell foglalja az állam által biztosított, aktív környezetvédelemhez való

egyéni jogot is, amely – csak ebben a vonatkozásban – megegyezik az állam objektív védelmi kötelezettségével (anyagi jogosultság). A javaslatot alátámasztó jelentés „egyéniesített” környezethez való jogról (*individualised right to environment*) beszél, ami magában foglalná az aarhusi eljárási jogok mellett egyes intézkedések megtámadását lehetővé tevő összetevőt is, amelynek alapján az egyénnek joga van az államtól megkövetelni, hogy tartózkodjék a környezet állapotát negatívan befolyásoló intézkedésektől és mulasztásoktól, illetőleg azt, hogy engedélyező és hatósági minőségében eljárva megakadályozza azt, hogy harmadik felek (magánszemélyek) intézkedései vagy mulasztásai negatívan befolyásolhassák a környezet állapotát. Ez a kiegészítő eljárási jogosultság az Escazúzi Megállapodás 8. cikk (2) bek. c) pontja első mondata előfutárának és gondolati megalapozásának is tekinthető.

Az elméleti megalapozás tekintetében a PACE itt említi először a „kombinációs modellt” (*combination model*), de furcsa módon ennek lehetséges alternatívájaként megemlíti az alanyi jogot nem feltétlenül származtató „elválasztási modellt” (*separation model*) is. A PACE ezen javaslata a környezethez való eljárási jogot olyannyira megpróbálja „egyéniesíteni”, hogy annak kollektív dimenzióját teljes mértékben háttérbe szorítja. Az előadó szerint az egyedüli logikus megoldás azt diktálja, hogy a nemzetközi közösségnek a mindenki számára „a természetes létfenntartási rendszerként” értelmezett „saját” környezetéhez való jogot kell emberi jogként elismernie. Jogosítottak csak egyének lehetnek (e tekintetben éles kontrasztot mutat az aarhusi emberi jogi megközelítéssel, amely hangsúlyt fektet az NGO-k szerepére).

A jelentés a jövő generációkhoz tartozó egyének jogait és a nemzedékek közötti méltányosság elvét olyan „etikai kötelességnek” és „politikai jellegű programalapú elvnek” tekinti, amelyet jobb csak a kidolgozandó KJ preambulumba beékelni (ez szintén eltér az aarhusi modelltől). A PACE javaslatának elképzelése szerint az „egyéniesített” környezethez való jog az EJEE-ben már szabályozott, s az EJEB konzekvens joggyakorlatának értelmében az élethez, a testi sérthetlenséghez, s valamelyest az egészséghez és jólléthez való jogot is magában foglaló, 2. és 8. cikkek „kiterjesztéseként” vagy „megerősítéseként” fogható fel. Ennek érdeme, hogy a jogosultságok és korrelatív állami kötelezettségek tartalmát olyan környezetvédelmi alapelvek összefüggésében szándékozta meghatározni, mint az elővigyázatosság, a fenntarthatóság és a kauzális felelősség elvei (*the principle of causal responsibility*). Az 1614(2003) sz. ajánlás már tartalmazza az új eszköz elfogadásának szükségességére vonatkozó indokokat.

A CoM kiemelte, hogy a EJEB evolutív jogértelmezésének betudhatóan az EJEE rendszere közvetve már hozzájárul a környezet védelméhez, és úgy ítélte, hogy ebben a szakaszban nem lenne helyénvaló egy környezethez való jogról szóló KJ kidolgozása. Kézzel fogható

eredmény: a CoM támogatta a CDDH iránymutatások vagy kézikönyvek kidolgozására vonatkozó javaslatát.

II.A.4. Az 1885 (2009) sz. PACE ajánlás

Az 1885 (2009) sz. PACE ajánlás, amihez szintén nem fűztek KJ-tervezetet, azt javasolta a CoM-nak, hogy dolgozzon ki egy EJEE-hez csatolandó KJ-t, mely elismeri az egészséges és életképes környezethez való jogot, ideértve annak eljárási és anyagi jogosultságait egyaránt. Az ajánlás szerint a környezethez való jog az „erős fenntarthatóság” (*‘strong sustainability’*) koncepcióját kívánja előmozdítani. A környezethez való jogot „negyedik generációs alapvető jogként” vagy „a jövő társadalom érdekében lefektetett jogként” jellemzi, és különösen nagy hangsúlyt fektet a jövő nemzedékek érdekeire, valamint a nemzedékek közötti méltányosság elvére.

Az 1885 (2009) sz. ajánlásában a PACE szakított a beszűkült jogképzés víziójával, és ezúttal a környezethez való jogot előretekintőbb és átfogóbb módon artikulálja, mind az időbeni, mind pedig a tárgyi hatály szempontjából. A 2009-es jelentés visszatér az EJEB dinamikus ítélkezési gyakorlata által biztosított oltalom hiányos jellegére, és kifejti, hogy olyan kifejezett jogalap szükségeltetik a tényleges hatékonyság biztosítása érdekében, amelyre az egyének akkor is hivatkozhatnak, ha egyéb alapvető joguk nem sérül. Kiemeli és részletesebben tárgyalja az autonóm környezethez való jog elismerésének előnyeit.

A jog tartalmát tekintve kiemeli, hogy az egészséges környezethez való jog két egymást kölcsönösen kiegészítő dimenzióból kell, hogy álljon: egy anyagi és egy eljárási dimenzióból. A szubsztantív dimenzióval kapcsolatosan az előadó elismeri, hogy – az eljárási vetülettel ellentétben – a jog anyagi jogosultságát rögzítő előírás normatív tartalmát nehéz meghatározni, de tárgyi hatálya túlmutat az egészségvédelmi szempontokon. Véleménye szerint a normatartalom mindmáig tisztázatlansága nem jelent áthidalhatatlan akadályt, mivel idővel az EJEB ítélkezési gyakorlata – összevonva a releváns tagállami peres ügyek tapasztalatát, s figyelembe véve a részes felek által vallott elveket (az elővigyázatosság elvét, a megelőzés és kártalanítás elveit (ezen utóbbi gyakorta a „szennyező fizet” elv formájában jelenik meg), a fenntarthatóság elvét és a jövő nemzedékek jogainak tiszteletben tartását) – konkrét ügyek mentén majd kidolgozza a környezethez való jog normatív tartalmát.

Az 1885 (2009) sz. ajánlás érdemei többek között a jog egy előretekintőbb változatának körvonalazása, kollektív dimenziójának kirajzolása, és szükségességének egyértelműbb bemutatása. Ugyanakkor, éppen a problematika leglényegesebb és legvitatottabb

szempontjából mutatja a legnagyobb hiányosságot, nevesül a jog szubsztantív dimenziójának kidolgozása tekintetében. A PACE megfogalmazásának túlzott pontatlansága – vagy egy Alston-i terminussal élve a „kamélonszerű minősége” – vélhetően már a kezdettől fogva meghiúsította a 2009-es kísérlet sikerességét.

A CoM ezúttal is megismételte, hogy bár az EJEE kifejezetten nem ismeri el a környezethez való jogot, az európai emberi jogi rendszer már közvetve hozzájárul a környezet védelméhez a meglévő alapjogok és az EJEB evolutív értelmezést alkalmazó ítélkezési gyakorlata révén, és fenntartotta azon álláspontját, melynek értelmében jelenleg nem tanácsos a környezethez való jogról szóló KJ-vel bővíteni az EJEE-t. Kézzelfogható eredmény a 2005-ben publikált „Emberi jogról és környezetről szóló kézikönyv” frissítésének és bővítésének elrendelése.

II.B. Részkövetkeztetések, megállapítások és szempontok

II.B.1.

A reform KJ hatályosulásához valamennyi részes fél ratifikációja szükséges. Elméleti akadály a nincs annak, hogy egy reform KJ egyben jogkiterjesztő KJ is legyen, de a hatályosulással és a jogalkotási technikákkal kapcsolatos nehézségek, valamint ilyen jellegű precedens hiánya indokolatlanul nehezzé tennék, hogy a környezethez való jogot közvetlenül magának az EJEE-nek az I. fejezetébe kíséreljék meg beilleszteni. Ebből következik, hogy az új, önálló környezethez való jog kifejezett elismerése jogkiterjesztő, opcionális KJ formájában kell, hogy történjen. Ha a környezethez való jogot csupán az EJEE preambulumba kívánják beilleszteni, az ugyancsak magával vonná a hatályosuláshoz szükséges szigorú feltételt, azaz minden állam beleegyezését.

II.B.2.

Ha analógia útján, a szerződések jogáról szóló Bécsi Egyezmény (a továbbiakban: VCLT) szerint értelmezzük a Stockholmi Nyilatkozat 1. elvét, akkor az következik, hogy ez az elv nem szolgálhat kiindulópontként egy olyan bizonyítás keretében, melynek célja, hogy bebizonyítsa: a környezethez való jog a nemzetközi szokásjog részét képezi. Ugyanakkor bizonyítja, hogy már elfogadásakor politikai egyetértés volt afelől, hogy a környezet minősége összefüggésben áll az emberi jogokkal.

II.B.3.

Ksentini különelőadó és Rodríguez-Rivera állításaival ellentétben, a nemzetközi jog akkori (1992) és véleményem szerint mostani állását figyelembe véve, a bírósági úton való érvényesíthetőség szempontjából (*justiciability*) helytelen párhuzamot vonni a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában (a továbbiakban: GSzKJNE) foglalt jogok és a környezethez való jog között: a GSzKJNE-ben foglalt jogok jogi szempontból teljes körű elismerésnek örvendenek, és esetükben fennáll a fokozatos megvalósítás jogi (és nem csupán politikai) követelménye, azaz kiteljesedésük (ideértve kikényszeríthetőségüket is) jogilag bizonyosnak számít; a környezethez való jog esetén azonban még nem áll fenn jogi garancia arra, hogy fokozatos vagy azonnali igényjoggá válik majd a jövőben. Ennek továbbgondolásaként, noha az elemzés időpontjában a bíróság előtti érvényesíthetőség valóban nem szükséges előfeltétele az emberi jogok elismerésének (Ksentini statikus megközelítése alapján), ahhoz, hogy egy javasolt új emberi jog a nemzetközi jog szempontjából emberi jognak minősüljön, egyebek mellett az Alston által felállított *appellation contrôlée* értelmében és a problematika által megkövetelt dinamikus megközelítés szerint, kellően pontosnak kell lennie ahhoz, hogy meghatározható jogokat és kötelezettségeket származtasson, azaz a vizsgált időpontban már tartalmaznia kell az azonnali vagy fokozatos igényjoggá válás és a bírósági úton való kikényszeríthetőség potenciálját.

Egy kialakulóban lévő emberi jog természetesen az elismerés több fázisán is átmehet. Így például, 1992-ben a Ksentini különelőadó jelentésében foglalt összehasonlító alkotmányjogi szempontok alapján egy helyesen levont következtetés valahogy így hangzott volna: a nemzeti jogrendszerek elemzése alapján a környezethez való jog még *a priori* nem alkalmas arra, hogy kikényszeríthető emberi joggá váljék, de jelenleg is tartalmazza azon (Günther-i értelemben vett) normatív hatékonyságot, amelynek betudhatóan a jövőben elérheti a megfelelő alkalmassági szintet (potenciált).

II.B.4.

A „tényleges morális emberi jog” (*genuine moral human right*) egy eredendően jogi természetű konstrukció, amely a törvényes jogéval megegyező alaki sajátosságának (és ezzel összefüggésben belső normatív logikájának és indokoltságának) betudhatóan képes morális szempontból megalapozni, hogy miért kellene ugyanolyan jogállással rendelkezzen, mint bármely más jogi értelemben már elismert emberi jog, és ugyanakkor elégséges potenciálja van arra, hogy egy meghatározott társadalmi, történelmi és gazdasági kontextusban, esetenként az elismerés különböző fázisain átmenve elismert emberi joggá alakuljon, azaz intézményesüljön.

Következésképpen a „tényleges morális emberi jog” és a „kialakulóban lévő törvényes emberi jog” (*emerging legal human right*) fogalmak egybeesnek. A kialakulóban lévő környezethez való jog puha megállapodásokban való szereplése politikai akaratnyilvánításként, avagy aspirációként, tehát lényegében a „törvényesülés” irányába tett lépéseknek számítanak, amennyiben az adott kontextus megfelelő az érvényesülési potenciál szempontjából.

II.B.5.

Az emberi jogok „hitelességét” (*authenticity*) vizsgáló Cranston-féle teszt ellentmond a tételes nemzetközi emberi jogok rendszerének, valamint a szisztéma alapvető és eredendő belső logikájának, ezért a kialakulóban lévő környezethez való jog emberi jogként való elismerhetősége általában, vagy bizonyos emberi jogi rendszerek keretében különösen, az Alston által felállított *appellation contrôlée* és az ezzel jobbra megegyező ENSZ 41/120 sz. „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén” című határozatának (4) bekezdése alapján vizsgálendő.

II.B.6.

A vizsgált szakirodalmi forrásokkal ellentétben, Nagy-Britannia aláíráskor tett és a ratifikációkor megerősített deklarációja nem minősíthető fenntartásnak (*reservation*) a Bécsi Egyezmény 2. cikke (1) bek. d) pontja értelmében, hanem jogi természetét tekintve nyilatkozat (*declaration*) vagy értelmező nyilatkozat (*interpretative declaration*), ami ilyenképpen minősítve jelentősen alátámasztja azon meglátásom, miszerint az Aarhusi Egyezmény 1. és 7. preambulumbekkezdésével együttesen olvasott 1. cikkének kimagasló jelentősége, hogy jogilag és jogi értelemben kifejezetten emberi jogi értéként ismeri el a kialakulóban lévő környezethez való anyagi jog által oltalmazott társadalmi értéket.

II.B.7.

Az Aarhusi Egyezmény jogorvoslati rendszere nem teljesen koherens, azaz lehetővé teszi, hogy az 1. cikkben pusztán deklarált, majd a 4.-8. cikkekben túlnyomórészt állami kötelezettség formájában pontosított jogosítványok ne mindegyikének álljon rendelkezésére teljes körű jogorvoslat a 9. cikk értelmében. Minden olyan eljárási jogosultságot vagy részjogosultságot tartalmazó előírás, amelynek nem feleltethető meg jogérvényesítési rendelkezés az Aarhusi Egyezmény kontextusában, nem minősíthető valódi jogosultságot keletkeztető normának, azaz csupán *leges imperfectae*. A részes felek hozhatnának kedvezőbb nemzeti jogszabályokat az aarhusi korrelativitási hézagok megszüntetése érdekében, de nem kötelezhetők erre.

II.B.8.

Az Aarhusi Egyezmény 3. cikkének (6) bekezdése nem képezheti a visszalépés kivételes megengedhetőségének jogalapját. Az Aarhusi Egyezmény Jogkövetési Bizottsága (a továbbiakban: ACCC) helytelenül járt el, amikor a jogkövetési eljárás keretében az ACCC/C/2004/04 sz. ügyben megfogalmazott megállapításai és ajánlásai 18. paragrafusában erre a rendelkezésre hivatkozva hibásan megállapította, hogy a tárgyaló felek nem zárták ki teljes mértékben a meglévő jogok korlátozásának vagy csökkentésének lehetőségét, amennyiben az ezen jogok által biztosított oltalom nem csökken az Egyezmény által biztosított szint alá. Az Aarhusi Egyezmény logikája tehát, ugyan hibás jogalapra támaszkodva de kivételes esetekben és bizonyos feltételek között megengedi az államok számára a visszalépést.

II.B.9.

A környezethez való jog anyagi és eljárási jogosultságai két egymást kiegészítő és kölcsönösen megerősítő dimenziói, ezért amennyiben csak lehetséges, a védelem teljességének, összefüggőségének és hatékonyságának biztosítása érdekében erősen javasolt, hogy mindkét vetület ugyanazon eszköz keretében kerüljön szabályozásra.

II.B.10.

Az úgynevezett „elválasztási modell” (*separation model*) nem képezheti a környezethez való emberi jog megfelelő szabályozási módszerét. Raz és Hayward jogosultság-kötelesség viszony-„hálózat” elgondolására épülő, különleges korrelativitás tézisét az úgynevezett „kombinációs modell” (*combination model*) egy sajátosabb változata ültethetné leghatékonyabban a gyakorlatba. Ezen modell lényege, hogy a környezethez való jogot, ideértve annak anyagi és eljárási vetületeit egyaránt, kellő pontosítási potenciállal, de viszonylag nyílt tartalommal határozza meg. A jog normatív tartalmának pontosítása a nemzetközi környezetvédelmi jog elveivel szoros összefüggésbe és összhangba hozott (tágabban megfogalmazott) korrelatív állami kötelezettségek útján történik. Így előidézti és elősegíti a dinamikus normatartalom-fejlődést, azaz a jogosultságok terjedelmének kiteljesedése újabb kötelezettségeket képes generálni. Az eszköz struktúráját tehát úgy kell alakítani, hogy a jogosultságnak ne a kötelezettségek taxatív listája feleljen meg. Továbbá, a kötelezettségeket valami olyannal kell összekapcsolni, ami természetéből eredően evolutív, és ilyenek a nemzetközi környezetjog vagy az ahhoz szorosan kötődő alapelvek.

II.B.11.

A nemzetközi szinten végbement jogfejlődés értelmében az emberi jogok és a környezet védelme közötti szoros összefüggés felismerésének kontextusában a környezethez való jog tartalmának egy jelentős része a megfelelő környezet élvezetének biztosítására vonatkozó állami emberi jogi kötelezettségekből származik. Noha az ENSZ különőadónak jelentései ezt vonakodnak beismerni, egy figyelmesebb vizsgálat arra enged következtetni, hogy a már elismert alapjogok teljes körű és hatékony védelme a hármass planetáris válságnak betudhatóan állami többletkötelezettséget igényel. A már meglévő emberi jogok tartalma és terjedelme az élő eszköz doktrínájának köszönhetően egy bizonyos mértékig kiterjeszhető – ezt a mértéket a jogalkalmazás korlátai adják, amely a művelet során nem válhat jogalkotássá – az őket fenyegető veszélyre adott válaszul, s így jöhetnek létre a már elismert emberi jogok úgynevezett környezeti vagy „zöld” dimenziói, amelynek egy sajátos kifejeződési formája a környezethez való részjog képződése. Azonban, s minthogy a jogalkalmazásnak vannak határai, a már meglévő emberi jogok tartalmi és terjedelemmel kapcsolatos korlátai még a legevolutívabb értelmezés útján sem terjeszthetők ki olyannyira, hogy jogalapul szolgálhassanak egyes olyan állami többletkötelezettségek származtatására, amelyeket saját oltalmuk teljeskörűsége megkívánna. Röviden, az új fenyegetéssel szemben a már elismert alapjogok képtelenek hatékony védelmet biztosítani az általuk védendő emberi jogi értékeknek. Egy ilyen konstelláció tehát megköveteli a jogalkotást, pontosabban egy olyan új emberi jogot tartalmazó norma elismerését, amelynek hatálya és normatív tartalma alapján kikényszeríthető azon állami többletkötelezettség-hálózat, amely nem származik és nem is származtatható a már meglévő emberi jogokból. Ha ez a jogalkotás nem történik meg, akkor az emberi jogok rendszerében hézag keletkezik. Az emberi jogi joganyag szempontjából tehát a környezethez való jog elismerésének indoka az előbb bemutatott korrelativitási hiátus. A környezethez való jog tehát a már meglévő emberi jogok a hármass planetáris válság által kikényszerített zöld dimenzióinak túlsordulását foglalja egy egységes normatív keretbe, s kiegészül azokkal a szubsztantív és procedurális többletelemekekkel, illetőleg a nemzetközi környezeti jog alapelveiből származó konstituáló tényezőkkel, amelyek érvényesülését ténylegessé és hatékonyá teszik. Ezen utóbbi összetevők és a normatív rendeltetésének együtteséből adódik például a környezethez való jog megelőző funkciója és a kollektív dimenziója. A környezethez való jog, anyagi és eljárási jogosítványaiival, kollektív dimenziójával és preventív funkciójával egy olyan „vasernyőjogot” képez, amely lehetővé teszi a többi alapvető jog teljes körű élvezetét a megfelelő környezetminőség, a kellően működő ökoszisztéma-szolgáltatások és a stabilabb éghajlat biztosítása, garantálása révén.

II.B.12.

A környezethez való jog preventív funkcióját, megelőző dimenzióját csak az elővigyázatosság, a megelőzés, a nemzedékek közötti méltányosság, a visszalépés tilalma, a teljes körű ökológiai helyreállítás elvei, és az ezen elveket teljeskörűen érvényre juttató állami kötelezettségek képesek biztosítani. Az oltalom egy magasabb fokának elérését elősegítheti a jövő nemzedékek környezethez való jogainak teljes körű megőrzésére vonatkozó, jelenbeli állami kötelezettség, az *in dubio pro natura* elvének érvényesítése, valamint – főként összetett és kiterjedt környezeti károk vagy kockázatok esetén – a bizonyítási teher megfordítása.

II.B.13.

A környezethez való jog kollektív dimenziójának megvalósítása különös kihívást képez minden olyan jogrendben, amely – sajátosságainak betudhatóan – a környezethez való jogot képtelen kollektív jogként értelmezni. Az ilyen típusú rendszerek esetén a leghatékonyabb és talán egyetlen módja annak, hogy a jog mégis átfogóan megfelelő oltalomban részesülhessen a különböző környezeti, emberi jogi és jövő nemzedékek érdekeit képviselő NGO-k kereseti jogának biztosításában áll; e *locus standi* értelmében az NGO-k bíróságok előtt a jog sérelmét állító egyének képviseletében eljárva érvényesítik azok jogigényeit, vagy, alternatív megoldásként, áldozati státusszal rendelkeznek.

II.B.14.

Az éghajlatváltozás és egyéb összetett, diffúz, nagy kiterjedésű, határokon átnyúló környezeti károk a környezethez való jog hatékony és teljes körű védelmének érdekében megkövetelik az extraterritoriális joghatóság újragondolását.

II.B.15.

Egyes, a vizsgált tárgykör szempontjából releváns nemzetközi szerződések közvetlen alkalmazandóságát vagy emberi jogi jellegét nem lehet megállapítani általánosan és elszigetelten, pusztán az adott nemzetközi szerződés megfogalmazása alapján, hanem figyelembe kell venni az egyes nemzeti jogrendszerek viszonyulását is e tekintetben. Majtényi például azt állítja, hogy az Aarhusi Egyezmény egyik tulajdonsága – amely távolítja az emberi jogi jellegtől és közelíti a környezeti jogi jelleghez – abban áll, hogy nem közvetlenül alkalmazandó nemzetközi szerződés (*is not a self-executing international treaty*). A Francia Köztársaság esetében azonban a *Conseil d'État*, figyelembe véve az „alanyi jog” (*l'objet du*

traité), az „önvégrehajtó jelleg” (*le caractère auto-exécutoire*) és a „pontos megfogalmazás” (*la précision*) kritériumait, számos ügyben kimondta, hogy az Aarhusi Egyezmény 6. cikkének (1) bek. a) pontja és (2) bekezdése, az I. mellékletben felsorolt tevékenységek vonatkozásában, illetve szintén a 6. cikk (3) és (7) bekezdései közvetlenül alkalmazandók a francia nemzeti jogban, míg az Egyezmény 1. cikke, 2. cikkének (4) bekezdése, 5. cikkének (2) bekezdése, 6. cikkének (1) bek. b) és c) pontjai, valamint (4), (6), (8) és (9) bekezdései, 7. cikke, 8. cikke, 9. cikkének (3) és (5) bekezdései nem bírnak közvetlen hatállyal. Hasonlóan, a Párizsi Megállapodás és rendelkezéseinek jogi természetéről komoly viták folynak mind a szakirodalomban, mind pedig „az államok éghajlatváltozással kapcsolatos kötelezettségei” című 187 sz. ügyben az ICJ előtt. E vonatkozásban, Braziliában az *ADPF 708* sz. ügyben a Szövetségi Legfelsőbb Törvényszék kimondta, hogy az ökológiailag kiegyensúlyozott környezethez való jogot elismerő brazil alkotmányos rend értelmében azon nemzetközi környezetjogi szerződések, ideértve a Párizsi Megállapodást is, amelyeknek Brazília részes fele, „törvényfeletti jelleggel” bíró, különleges típusú emberi jogi szerződéseknek minősülnek.

II.B.16.

Boyd egyik monumentális művére alapozva, Knox ENSZ különelőadói jelentései és ennek nyomán szakirodalmi művek összehasonlító alkotmányjogi szempontból egyáltalán nem tesznek különbséget az alkotmányos környezetvédelem (mint állami feladat, alkotmányos érték vagy alkotmányos nemzeti politikát irányító elv) és az alkotmány által garantált környezethez való alanyi jog vagy jogosultságok között. A célkitűzés szempontjából e merőben félrevezető szemléletmód teszi lehetővé, hogy a jelentésekben rendre azt lehet olvasni, hogy „több, mint 90/110/160/172, *et cetera* állam alkotmánya tartalmaz egészséges környezethez való jogot.” Látnunk kell azonban, hogy ez a megállapítás pusztán azt jelenti, hogy több, mint 90/110/160/172, *et cetera* állam alkotmánya nyújt valamilyen formában alapjogi védelmet a környezet számára, nem pedig azt, hogy több, mint 90/110/160/172, *et cetera* állam alkotmányában valódi, érvényesíthető alanyi jog formáját ölti magára a környezethez való jog. Boyd ENSZ különleges előadói minőségében fenntartotta ezt a szerény véleményem szerint megtévesztő álláspontot. Jelentéseiben a „környezethez való jog végrehajtására irányuló jogszabályok/intézkedések” kifejezés minden olyan jogszabályra, intézkedésre vagy politikára vonatkozik, amely a különelőadó által meghatározott – és az államok egy része által biztosan nem osztott, egy másik része által feltételezhetően nem osztott, míg csak egy harmadik része által osztott – környezethez való jog eljárási vagy anyagi elemét tartalmazza illetve hajtja végre függetlenül attól, hogy az adott állam szigorúan jogi értelemben elismeri-e avagy sem magát a

környezethez való jogot mint valódi alanyi jogot. Boyd sem tesz különbséget a környezet védelmére vonatkozó és a környezethez való alanyi jogot előíró alkotmányos rendelkezések között. Továbbá, nem tesz különbséget a tárgyalt jog szempontjából az egyértelműen jogi kötőerővel bíró (ACHR, AChHPR), a jogi kötőerővel rendelkező, de számos lényegi korláttal terhelt (például az Emberi Jogok Arab Chartája) és a kötelező erővel nem rendelkező (például a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségének Emberi Jogi Nyilatkozata) regionális eszközök között sem. Ezenfelül, nem tesz különbséget a fokozottan vagy hangsúlyosan emberi jogi természetű (például az Escazú-i Megállapodás) és a vitatott emberi jogi természetű (például az Aarhusi Egyezmény) eszközök között sem. Így gyakorlatilag az ENSZ különfőadónak jelentései szempontjából minden olyan nemzeti vagy regionális előírás – jogforrási hierarchiától, puha vagy kemény jogi természetétől, alanyi jogra vagy általános állami feladatra vonatkozó jellegétől, egyértelműen vagy vitatottan emberi jogi jellegétől függetlenül, mint ahogyan attól is teljes mértékben eltekintve, hogy maga a hivatkozott jogforrás egy jogi értelemben elismert és konceptuális autonómiával rendelkező környezethez való alanyi jogra vonatkozik-e vagy abból indul-e ki – amely az általa feltételezett, de az államok egy jelentős része által egyáltalán nem osztott környezethez való jog valamely szubsztantív vagy procedurális elemét tartalmazza, illetőleg hajtja végre, a „jog elismerésének” minősül.

A HRC 48/13 sz. határozat bevezető részének 17. pontja, valamint az ENSZ Közgyűlésének 76/300 sz. határozata bevezető részének utolsó pontja – „megjegyezvén, hogy 155 állam/az államok túlnyomó többsége már elismeri *valamilyen formában* [a szerző kiemelése] az egészséges környezethez való jogot, egyebek mellett, nemzetközi megállapodásokban vagy nemzeti alkotmányukban, jogszabályaikban vagy *politikáikban* [a szerző kiemelése]” – a fentebbi kritikus megjegyzések fényében olvasandó, javasoltan egészséges szkepszissel.

II.B.17.

A vizsgálat tárgyát képező szokásjogi norma-jelölt jogi természetéből adódó sajátossági kritériumuk, az ICJ ítéleteiben kimondott és az ILC által kidolgozott, a nemzetközi szokásjog azonosításáról szóló következtetéstervezetben megfogalmazott követelmények, és az ezen írásban megfogalmazott érvek és indokok – amelyek közül itt csak hármat ismételtek meg:

- a gyakorlat vagy magatartás egységessége, valamint a jog gyanánt történő elismerés szempontjából nem lehet egyenlőnek vagy kellően hasonlóknak tekinteni: (1) azokat az alkotmányos rendelkezéseket, amelyek valódi alanyi jogként szabályozzák a környezethez való jogot, és azokat, amelyek csupán állami feladatként vagy az általános politikát irányító elvként írják elő a környezet védelmét; (2) azokat a végrehajtási

intézkedéseket, amelyek forrása valóban a környezethez való joggal kapcsolatos kötelezettségekből ered, és azokat, amelyek csupán valamely már meglévő, egyéb kötelezettségből fakadnak; (3) azokat a regionális emberi jogi eszközöket, amelyek a tárgyalt jog szempontjából egyértelműen jogi kötőerővel bírnak (ACHR, AChHPR), illetve azokat, amelyek ugyan jogi kötőerővel rendelkeznek, de számos lényegi korlát jellemzi őket (Emberi Jogok Arab Chartája), vagy egyáltalán nem rendelkeznek kötelező erővel (Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségének Emberi Jogi Nyilatkozata), vagy semmilyen formában nem ismerik el vizsgált jogot (EJEB); (4) azokat a regionális eszközöket, amelyek hangsúlyosan emberi jogi természetűek (Escazúí Megállapodás), és azokat, amelyek emberi jogi természete mindmáig vitatott (Aarhusi Egyezmény);

- egy szokásjogi szabály létének szempontjából nem azt kell igazolni, hogy több mint 150, 155, 164 vagy 176 állam *valamilyen formában* elismeri a jogot, hanem egyrészt azt, hogy mindezen államok kötelező módon követendő jog gyanánt ismerik el a környezethez való jogot, és kötelezettségeiket öntudatosan ebből (és nem valamely más forrásból) származtatják, másrészt pedig azt, hogy ezen különböző magatartási formák kifejeződései kellően egységesek egy norma meghatározásához.
- Sem a HRC 48/13 sz. határozata, sem pedig az ENSZ Közgyűlésének 76/300 sz. határozata nem felel meg az Alston által felállított *appellation contrôlée* és az ezzel jobbra megegyező ENSZ 41/120 sz. „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén” című határozatának (4) bekezdése által támasztott követelményeknek, vagyis jogdogmatikai szempontból nem minősíthetők a környezethez való jog „hiteles” elismerésének.

– ahhoz a következtetéshez vezetnek, miszerint a környezethez való jog jelenleg nem képezi a nemzetközi szokásjog részét, azaz, ugyan magában hordozza ezt a potenciált, de még nem vált nemzetközi szokásjogi szabállyá. A CDDH megvalósíthatósági tanulmánya (CDDH(2024)R101 Addendum 2) alapján pedig egyértelműen arra lehet következtetni, hogy a környezethez való jog nem minősíthető regionális szokásjogi normának sem.

II.C. Az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlata

II.C.1.

A dolgozatban egy öt pontban foglalt érvrendszer keretében bizonyítottam, hogy az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatát nem lehet „zöld értelmezésnek” minősíteni vagy akként felfogni, mint ahogyan azt sem lehet elmondani, hogy ezen joggyakorlatnak betudhatóan vagy általában az EJEE szintjén megfigyelhető lenne az „emberi jogok zöldebbé tételének” jelensége. Esetlegesen azt lehetne mondani, hogy az EJEB ítélkezési gyakorlatának következtében elszórtan „zöld foltok” – például az elővigyázatosság elvének elszigetelt feltűnése a *Tatar* ügyben, vagy az NGO-k kivételes keresetindítási jogának (*locus standi*) megállapítása az éghajlatváltozás sajátosságai, mint „különleges megfontolások” (“*special considerations*”) alapján a *KlimaSeniorinnen* ügyben (az ítélet 489.-526. pontjai) – is megjelentek az EJEE rendszerében.

II.C.2.

Cáfoltam azon, több szerző által is hangoztatott álláspontot, miszerint nincsen akadálya annak, hogy az Amerika-közi Emberi Jogi Bírósághoz (a továbbiakban: IACtHR) hasonlóan az EJEB egy autonóm környezethez való jogot származtasson bírói úton az EJEE rendelkezéseiből, főként az EJEE 2., 3. és 8. cikkeiből. Először, az EJEE-nek nincsen az Emberi Jogok Amerika Egyezményének (a továbbiakban: ACHR) 26. cikkéhez hasonló rendelkezése, amelyből a IACtHR levezette az önálló környezethez való jogot. A származtatott környezethez való jog megállapításának legfőbb akadályát Eicke bíró fejtette ki legtisztábban a *KlimaSeniorinnen* ügyben hozott ítélethez fűzött különvéleményében.

Az EJEB következetes ítélkezési gyakorlatának értelmében „a Bíróság az evolutív értelmezést alkalmazva nem származtathat e jogi eszközökből [az EJEB az EJEE-re és a KJk-ra utal] olyan jogot, amelyet azok már eleve és eredendően nem tartalmaztak. Ez különösen igaz azokban az esetekben, amelyekben az elhagyás szándékos volt.” Főszabály szerint tehát az „élő eszköz” doktrínája alapján az EJEE *corpus juris*ából az EJEB nem vezethet le új jogokat. Új jog levezetése csakis nagyon kivételes esetben lehetséges, és akkor is csak abban az esetben, ha az adott jogot nem tudatosan hagyták ki az EJEE-ből.

Esetünkben azonban a részes felek többször és következetesen elutasították a PACE ismétlődő felhívásait egy tiszta és egészséges környezethez való jogról szóló KJ elfogadására vonatkozóan, valamint – legújabbán az éghajlatváltozással kapcsolatos peres eljárásokban,

alperesi minőségben vagy beavatkozó harmadik félként – ugyancsak elutasították a környezethez való jog elismerésére vonatkozó tézist, illetően pedig a tárgyalt jog hiányát és mellőzését a jelenlegi EJEE összefüggésében szándékosnak és tudatosnak kell tekinteni. Ironikus módon tehát a PACE jogkiterjesztő kísérletei nagyban hozzájárultak annak az ellehetetlenítéséhez, hogy az EJEB az evolutív bírói értelmezés útján, származtatott jogként elismerje az egészséges környezethez való jogot.

II.C.3.

Serghides bíró számos friss EJEB-ítéllethez (*Cannavacciuolo kontra Olaszország, Pavlov és Mások kontra Oroszország*, illetve a *Kotov és Mások kontra Oroszország ügyek*) fűzött különvéleményében azt állítja, hogy az EJEE 2. és 8. cikkeiben előírt jogok magukban foglalnak egy környezethez való aljogot/részjogot (*sub-right*), olyan értelemben, folytatja Serghides, hogy a környezethez való jog éppúgy bennefoglaltatik az EJEE 8. cikkében, mint ahogyan az EJEB a *Golder kontra Egyesült Királyság ügyben* kimondott ítélete szerint polgári ügyekben a bírósághoz fordulás joga az EJEE 6. cikke által szabályozott tisztességes tárgyaláshoz való jog járulékos, másodlagos vagy bennefoglalt joga. E tekintetben, összevetve Serghides érveit az EJEB a *Golder ügyben* alkalmazott indoklásával, bebizonyítottam, hogy a bíró téved, ugyanis két eset között nem helyénvaló, mi több, jogilag hibás, párhuzamot vonni. A *Golder ügyben* az EJEB az érvelését a VCLT 31. cikkében foglalt értelmezési szabályok szerint a következőkre építette: elsősorban, a 6. cikk (1) bekezdésének kifejezései szövegösszefüggésük szokásos értelme szerint kellően indokolják azt következtetést, miszerint polgári ügyekben a bírósághoz fordulás joga az elemzett rendelkezés által biztosított garanciák közé tartozik; másodsorban, az Európa Tanács Alapokmányának 3. preambulumbekkezdésével és 3. cikkével együttesen olvasott az EJEE utolsó előtti preambulumbekkezdése kimondja a jogállamiság vagy a jog uralmának (*the rule of law*) követelményét, amely polgári ügyekben a szerződő felek közös politikai és jogi hagyományainak megfelelően egyértelműen magában foglalja a bírósághoz fordulás jogát; harmadsorban, az EJEE rendelkezéseit az általános jogelvek fényében kell értelmezni, és e tekintetben kiemelendő, hogy polgári ügyekben a bírósághoz fordulás joga az ICJ Statútuma 38. cikk (1) bekezdése c) pontjának értelmében a nemzetközi jog egyetemesen elismert alapvető jogelvének minősül; negyedsorban, teljes mértékben célszerűtlen és elképzelhetetlen volna, hogy a 6. cikk (1) bekezdése részletekben meghatározza az eljárásban részt vevő feleket megillető eljárási garanciákat, anélkül hogy előzetesen ne oltalmazná azt, ami e garanciák tényleges érvényesülésének előfeltétele; ötödsorban, az EJEB kifejti, hogy következtetései nem valamilyen kiterjesztő értelmezés

eredménye, amely az államokra többletkötelezettségeket erőltetne, hanem a 6. cikk (1) bekezdésében használt kifejezéseken, azok szövegösszefüggésbeli olvasatán, az EJEE tárgyán és célján valamint az általános jogelveken alapul. Ezzel szemben, az EJEE 2. vagy 8. cikkeinek kifejezései szövegösszefüggésük szokásos értelme szerint nem tartalmaznak egyetlen közvetlen, de még közvetett utalást sem az egészséges környezethez való jogra. Az EJEE preambulumbekzdései szintén nem adnak okot egy környezethez való részjog kirajzolódására e két rendelkezés összefüggésében. Továbbá, a környezethez való jog, legalábbis a jelen sorok írásakor, nem minősül általános jogelvnek, és nemzetközi vagy regionális szokásjogi normának sem. Következésképpen, és a jelen írásban bemutatott egyéb érvek fényében is, úgy ítélem, hogy a jelenben az EJEB nem állapíthatja meg az EJEE 2. vagy 8. cikkeiben bennfoglalt környezethez való részjog létezését.

II.C.4.

Az NGO-k kereshetőségi jogával kapcsolatban ugyan az EJEB a *KlimaSeniorinnen és Cannavacciuolo* ügyekben is megerősítette a nem kormányzati szervezetek kiemelkedően fontos szerepét, azonban a *locus standi*-jukra vonatkozóan szigorú többlepcsős tesztet dolgozott ki az éghajlatváltozás káros hatásaival kapcsolatos *KlimaSeniorinnen* ügyben, és a *Cannavacciuolo* ítélet pedig azt sugallja, hogy még ezt a megszorító tesztet sem hajlandó kiterjeszteni olyan ügytípusokra, melyek a klímaváltozástól eltérő, más összetett és kiterjedt környezeti károkozásra vonatkoznak.

II.C.5.

A határokon áterjedő környezeti károk és az éghajlatváltozás hátrányos hatásai összefüggésében felmerülő extraterritoriális joghatóság vizsgálata érdekében részletekbe menően összehasonlítottam az EJEB *Duarte Agostinho* ügyben hozott ítéletét az IACtHR 23/2017 sz. Tanácsadói Véleményének releváns paragrafusaiival. Az európai és az amerika-közi emberi jogi rendszerek között fenálló különbségeket is figyelembe véve, arra a következtetésre jutottam, hogy maga az EJEB és a szakirodalom – amely e tekintetben rendre kiemeli, hogy az EJEB a klasszikus megközelítést (*the classical approach*) alkalmazza, míg az IACtHR az úgynevezett funkcionális megközelítést (*the functional approach*) vagy a joghatóság ok-okozati koncepcióját (*the 'cause-and-effect' notion of jurisdiction*) – által is hangsúlyozott azon álláspont, mely szerint a két regionális emberi jogi bíróság eltérő extraterritoriális joghatóság felfogásból indult volna ki vagy más joghatóság koncepciót alkalmazott volna, téves. Épp ellenkezőleg, az IACtHR – amely indoklásának egy jelentős részében éppen az EJEB korábbi

vonatkozó joggyakorlatára hivatkozik – és az EJEB ugyanazon jogelméleti megközelítést és logikai keretrendszert alkalmazták az extraterritoriális joghatóság elemzésekor, azonban az indoklás során nem ugyanazon jogi és tényállási elemeknek tulajdonítottak „sajátos jellemzők” státuszt, és így eltérő megoldáshoz jutottak. Összefoglalva, az IACtHR, bár kifejezetten nem így nevezte, lényegében és gyakorlatilag végig az EJEB „sajátos jellemzők” tesztjét alkalmazta a tanácsadói véleményében, és figyelembe véve a rendszerszintű integráció elvét, valamint azt, hogy az ACHR célja nem az elméleti és illuzórikus, hanem a gyakorlati és tényleges jogok biztosítása, arra a következtetésre jutott, hogy (i) az emberi jogok és a környezet minősége között fennálló szoros összefüggés azon dimenziója, miszerint a környezet károsodása alapjogi sérelmet vonhat maga után, (ii) a határon áterjedő környezeti károkozás tilalmára és megelőzésére vonatkozó nemzetközi jog által előírt állami kötelezettség megsértése, (iii) az állam tényleges – és teszem hozzá kizárólagos, más állam által egyáltalán nem vagy nehezen befolyásolható – ellenőrzése a saját területén bekövetkező összes olyan intézkedés, cselekvés vagy mulasztás tekintetében, amelyekből olyan mértékű határon áterjedő környezeti kár származhat, ami egy másik állam területén tartózkodó személy emberi jogainak sérelmét vonhatja maga után, olyan „sajátos jellemzőket” képeznek (az IACtHR megfogalmazásában: „a konkrét eset olyan sajátos indokoló körülményeit” képezik), amelyek együttesének fennállása, azaz egyszerre teljesülése, igazolja az extraterritoriális joghatóság fennállását. Ezzel szemben, a vázolt összefüggés-háló az EJEB meglátásában, legalábbis jelenleg, csupán nemzetközi jogi kötelezettségeikből és felelősségvállalásaikból származó, államok közötti horizontális viszonyok létrehozására képes. A *Duarte Agostinho* ügyben hozott döntés konklúzióit magában foglaló 213. paragrafus némi korlátolt optimizmusra ad okot, de valószínűsíthetően, belátható időn belül, az EJEB nem fog módosítani a joghatóságra vonatkozó ítélkezési gyakorlatán, azaz nem fogja kiterjeszteni az extraterritoriális joghatóságot a határokon átnyúló környezeti károkkal vagy klímaváltozással kapcsolatos ügyekben.

II.D. A 2211 (2021) sz. PACE ajánláshoz fűzött tervezet

A 2211 (2021) sz. PACE ajánlás függeléke tartalmazza az EJEE-hez csatolandó biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogról szóló Kiegészítő Jegyzőkönyv javasolt szövegét (a PACE KJ-tervezete).

Figyelembe véve a jelen következtetések II.B. és II.C. pontjában megállapítottakat, valamint az Európa Tanács Emberi Jogi Irányító Bizottságának Emberi Jogi és Környezetvédelmi

Szerkesztői Csoportjának (a továbbiakban: CDDH-ENV) végső jelentéstervezetét és az annak alapján elkészült CDDH tanulmányt:

A PACE KJ-tervezetében foglalt környezethez való jog esetén nem szükséges elvégezni a Cranston-féle emberi jogok „hitelességére” vonatkozó tesztet, tekintettel arra, hogy a nevesített teszt nem alkalmas az emberi jogok „hitelességének” megállapítására.

A PACE KJ-tervezetében foglalt környezethez való jog megfelel az Alston által felállított minőségellenőrzési teszt (*appellation contrôlée*) minden követelményének, és hasonlóképpen eleget tesz az ENSZ Közgyűlése 41/120 sz. „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén” című határozatának 4 bekezdése által támasztott kritériumoknak.

A PACE KJ-tervezetében foglalt környezethez való jog megfelel a „kombinációs modell” (*combination model*) egy sajátosabb változatának: az 1. cikkben olvasható meghatározással és a 7.1. cikk által tartalmazott jogértelmezésre és -alkalmazásra vonatkozó szabállyal együttesen olvasott 5. cikk, tudatosan az ENSZ terminológiáját használva, tömören és nyílt tartalommal fogalmazza meg a környezethez való anyagi jogot, ideértve a megelőző és előretekintő dimenzióit is; a 6. cikk előírja, ugyancsak tömören a környezethez való jog eljárási jogosultságait; a jogok normatív tartalmát és hatályát a II. Szakaszban foglalt nemzetközi környezetjogi alapelvek és az ezekből származó állami emberi jogi kötelezettségek pontosítják. A PACE KJ-tervezete így gyakorlatilag egy kellően rugalmas és evolutív értelmezés útján a normatartalom fejlődésének helyt adó struktúrát hoz létre.

A PACE KJ-tervezete a klasszikusnak mondható, már bevált és elfogadott elveken kívül – a nemzedékeken átívelő felelősség, méltányosság és szolidaritás elve, a környezeti hátrányos megkülönböztetés tilalmának elve és a megelőzés, valamint az elővigyázatosság elvei – tartamaz két progresszív elvet is. a KJ-tervezet 4.3.a. cikkében foglalt visszalépés tilalmának elve kellően átfogó, a visszalépés tilalma alá von gyakorlatilag minden olyan tág értelemben vett jogalkotási, jogalkalmazási és végrehajtási aktust, amelyek a környezet védelmi szintjének csökkenését eredményezik, ideértve a vonatkozó jogszabályi keret fejlesztésének tevőleges kötelezettségét is, amennyiben ennek hiányában valamely körülménynek betudhatóan a környezet oltalmi szintje *de facto* csökkenne. A visszalépés tilalmát a 4.3.b. cikk kiegészíti a progresszió elvével. Ugyanakkor, a 4.3.a. cikk a visszalépés tilalma szempontjából hiányos, hiszen az eljárási vetület tekintében csak az igazságszolgáltatáshoz való jog területén tiltja a visszalépést. Következésképpen, *de lege ferenda* a KJ-tervezet 4.3.a. cikkének módosítása javasolt oly értelemben, hogy a visszalépést kifejezetten tiltsa a 6.a., 6.c. és 6.d. cikkek által szabályozott környezeti eljárási emberi jogok területén is, és ezzel gyakorlatilag egyidejűleg megoldaná az Aarhusi Egyezmény kapcsán jelzett visszalépés tilalmával kapcsolatos

problémát is. A KJ-tervezet 4.4. cikke az *in dubio pro natura* elv „autonóm, önelégítő kritérium” fogalmát vette át, és ennek köszönhetően függetlenedik a 4.2. cikk által előírt elővigyázatosság elvétől. Ennélfogva, jogértelmezési eszközként, döntéshozatali eszközként, és esetlegesen mint a bizonyítási teher megfordításának eszközeként többletvédelmet kölcsönözhet a környezetnek.

A mérlegelési teszt és a versengő érdekek tekintetében megjegyzendő, hogy a KJ-tervezet 7.2. cikke egyáltalán nem említi a jog gyakorlásának lehetséges korlátozó indokaként az ország gazdasági jólétét, és ezzel jelentősen megnöveli a környezeti szempontok súlyát (vö. *Hatton ügy*).

Ha a KJ-tervezet anyagi jogot tartalmazó 5. cikkét együttesen olvassuk az 1. és 7.1. cikkekkkel, a II. szakaszban foglalt elvekkkel, és a környezet belső értékét kimondó, illetőleg az egyéni jogokon túlmutató jelleget lefektető 3. és 5. preambulumbekzdésekkel, akkor lényegében a KJ által meghatározott környezethez való anyagi jog valódi tartalmának és terjedelmének megfelelően: rendelkezik egyéni és kollektív konnotációval egyaránt; nem csak azért védelmezi a környezetet, mert az szükséges az emberi jogok érvényesülése szempontjából, hanem belső értéke miatt is; önálló jogként akkor is sérül, ha más alapvető jogok sérelme nem áll fenn. A jelen írásban három jogi tényezőt soroltam fel, melyek együttese alátámaszthatja a Mexikói Legfelső Bíróság által kidolgozott „diffúz érdekek” koncepciójának vagy annak egy felhígítottabb változata beágyazhatóságát az EJE rendszerébe a környezethez való jog esetén. Akárhogyan is, az önálló jogalap jelentősen megkönnyíti a környezettel kapcsolatos ügyekben az áldozati státusz és az okozati összefüggés fennállásának bizonyítását. Tekintettel arra, hogy a KJ-tervezet logikája szerint egy adott személy egészsége, fejlődése és jólléte, valamint az őt körülvevő környezet minősége közötti kapcsolat és összefüggés vélelmezett mind tudományos, mind pedig jogi szempontból.

A KJ-tervezet egyik jelentős és meghatározó hiányossága az anyagi jog vonatkozásában, hogy nem biztosít kereseti jogot (*locus standi*) vagy áldozati státuszt a nem kormányzati szervezeteknek, ami azt jelenti, hogy az NGO-k tekintetében továbbra is alkalmazandó lenne az EJE által a *KlimaSeniorinnen* ügyben kidolgozott, majd a *Cannavacciuolo* ügyben megerősített szigorú teszt. A pusztán egyéni érdekelttség alapján operacionalizálható környezethez való anyagi jogosultságok összessége által meghatározott emberi jogi védőháló önmagában képtelen teljes mértékben biztosítani a jog kollektív és megelőző dimenziója által megkövetelt védelmi szintet, s ez különösen igaz a komplex, földrajzilag kiterjedt, halmozott környezeti károk vagy kárveszélyek esetén. A Lambert által javasolt megoldást jogdogmatikai okok miatt elutasítottam. *De lege ferenda*, a KJ-tervezetbe be kell emelni egy olyan kifejezett

rendelkezést, amely előírja, hogy az EJEE 34. cikkétől eltérve, a KJ 5. cikke – s ha a procedurális jogok szempontjából is szükségesnek találtatik, esetleg 6. cikke – szerinti jogok tekintetében a bizonyos (lehetőség szerint rugalmas) kritériumok alapján meghatározott NGO-k kereseti joggal rendelkeznek az EJEB előtt, azon személyek képviselőjében, akiknek a környezethez való jogai állítólagosan sérültek vagy sérülhetnek. Alternatív megoldásként, egy kifejezett, az EJEE 34 cikkétől eltérő rendelkezés közvetlenül elismerheti az NGO-k javára az áldozati státuszt. Amennyiben aggály merül fel a tagállamokban, az NGO-k *locus standi*-jének hatálya limitálható: vagy *rationae materiae*, azaz csak bizonyos, összetettebb környezeti károk és kárveszélyekkel kapcsolatos ügyekre, vagy *rationae personae*, azaz csak bizonyos környezeti vagy emberi jogi NGO-kra, például akkreditáció révén vagy objektív kritériumok felállításával. Moutquin indoklásából azonban kiderül, hogy az EJEE összefüggésében a PACE akaratlagosan mellőzte az NGO-k kereseti jogának kiterjesztését, a nem kormányzati szervezetek szerepét kizárólag a javasolt Szociális Chartához csatolandó KJ keretében képzeli el.

A jövőbeli nemzedékek jogaihoz való hozzáállás jelentősen fejlődött a PACE kísérletei során. Mindazonáltal a jelen írásban részletesen kifejtett érvek értelmében (különösen Axel Gosseries jogfilozófiai megalapozása és a BVerfG *Neubauer* ügyben kimondott ítéletében foglalt indokok alapján) úgy vélem, hogy jogelméletileg megalapozottabb és megszővegezésében egyértelműbb lenne, ha a KJ következetesen a „jövő nemzedékek jövőbeli jogai” kifejezést használná a „jövő nemzedékek jogai” helyett. A jövőbeli nemzedékek jövőbeli jogainak megőrzése és oltalma a mindenkori jelen feladata, s e jelenbeli állami kötelezettség teljesítésének garanciájaként jelenbeli kikényszeríthető igényt kell társítani hozzá. Ez szintén megvalósítható az NGO-k kereseti jogának kiterjesztésével.

A KJ-tervezet 7.1. cikkének sok azonosított jelentősége közül az egyik, hogy elősegítheti az EJEE és az ENSZ szintjén az egészséges környezethez való jog fogalmának harmonikusan együtt-fejlődését, ami összehangoltabb gyakorlathoz és konszenzushoz is vezethet, s így felgyorsulhat a tárgyalta jog nemzetközi szokásjoggá válása.

Az eljárási jogosultságok KJ-tervezetbe foglalása egyértelműsíti a környezeti eljárási jogok emberi jogi természetét, közvetlenül alkalmazandó szerződésként orvosolja az aarhusi jogorvoslati rendszer inkoherenciáit, és lehetővé teszi, hogy ugyanazon normatív kereten belül léphessen kölcsönhatásba a szubsztantív dimenzióval. Továbbá, amennyiben a 4.3.a. hatálya kiterjedne a 6.a., 6.b. és 6.d. cikkekre is – jelenleg csak az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésre vonatkozó 6.c. cikke vonatkozik – megoldódna az aarhusi kontextusban jelzett visszalépés tilalmának relativizálhatóságával kapcsolatos problematika is. Ezenfelül, a 6.c.

cikk megoldja az Aarhusi Egyezmény 9. cikke (3) bekezdésében jelentkező vagylagos kötelezettségből származó hiányosságot – az *aarhusi* kontextusban a közigazgatási eljárás biztosítása elégséges a megfelelés teljesítéséhez ('have access to administrative *or* judicial procedures' és « puissent engager des procédures administratives *ou* judiciaires »; [a szerző kiemelése]. Az eljárási jogok területén a PACE KJ-tervezete számos hiányosságban is szenved. A 6. cikk semmilyen formában nem tartalmaz egy, az Aarhusi Egyezmény 5. cikkének megfellelhető, környezeti információk „aktív” nyilvánosságra hozatalára vonatkozó előírást. *De lege ferenda* a 6. cikket egy újabb ponttal kell bővíteni, amely előírja, hogy mindenkinek jog van ahhoz, hogy pontos, időszerű, teljes és hatékony tájékoztatásban részesüljön a környezetet veszélyeztető vagy feltételezhetően veszélyeztető források tekintetében, vagy, ha enyhíteni akarunk az állami terhen, akkor csak azon források tekintetében, amelyek a környezetre jelentett kockázat vagy fenyegetettség révén vagy következtében egyúttal veszélyeztetik vagy veszélyeztethetik az emberek egészségét, fejlődését vagy jóllétét. Továbbá, a 2.3.a illetőleg 4.1. és 4.2. cikkeken foglalt elvek fényében a 6.b. cikkbe be kell illeszteni a „vagy feltehetően hatással lehet” kifejezést. Emellett, mivel a 6.b. cikkben foglalt jog esszenciális a környezeti demokrácia megvalósításában, és tekintettel arra, hogy a 9. cikk e rendelkezés vonatkozásában lehetővé teszi a fenntartást, tanácsos lenne a környezeti döntéshozatali folyamatokban való részvétel minimális lényegi tartalmát meghatározni, amellyel szemben nem lehet fenntartással élni. Ezenfelül, *de lege ferenda* az Escazú-i Megállapodás 8. cikk (2) bekezdés c) pontainak mintájára a 6. cikk kontextusában pontosítani kell, hogy a tervezet 6.c. cikke egyebek mellett magában foglalja mindenki azon procedurális jogát is, hogy független és pártatlan bírósági szerv előtt megtámadhasson minden olyan döntést, intézkedést vagy mulasztást, amelyek a környezetet kedvezőtlenül befolyásolják vagy befolyásolhatják, vagy amelyek ellentmondanak a környezetre vonatkozó alkotmányos, törvényi és rendeleti rendelkezéseknek.

A KJ tervezet rendszerszintű értelmezése véleményem szerint megköveteli az ökológiai *restitutio in integrum* elvének beemelését az EJEB ítélkezési gyakorlatába a környezethez való jog sérelme esetén. Ez nemcsak a teljes körű ökológiai rehabilitációt jelentené az EJEE 41. cikke alapján, ha a környezeti károkozás már megtörtént, hanem amennyiben a kár még nem vagy csak részben következett be, egyúttal a preventív funkció formáját is magára ölténé, azaz feljogosítaná az EJEB-et, hogy az eljárási szabályzat 39. cikke alapján a súlyosabb környezeti kockázat vagy kárveszély mérséklésére és megelőzésére vonatkozó ideiglenes intézkedéseket rendeljen el.

Az NGO-k kereseti jogának mellőzése mellett, a PACE KJ-tervezet másik nagy hiányossága a joghatóság problémakörében mutatkozik. A környezethez való jog kifejezett elismerése önmagában vélhetően nem fog változtatni az EJEB újabban kidolgozott és azóta megerősített joghatósággal kapcsolatos álláspontján. Ebből kifolyólag a környezethez való jogról szóló KJ hatékonysága és operacionalizálhatósága valószínűsíthetően jelentősen korlátolt lesz az éghajlatváltozással és más határokon átnyúló környezeti károkkal kapcsolatos ügyek esetében. Következésképpen, *de lege ferenda* a KJ-tervezetet ki kell egészíteni egy az EJEE 1. cikkétől részben eltérő különleges rendelkezéssel, amelynek értelmében a környezeti kár forrása felett gyakorolt tényleges ellenőrzés kritériuma is megalapozza az államok extraterritoriális joghatóságát a határokon áterjedő környezeti károkkal, kárveszélyekkel és az éghajlatváltozás kedvezőtlen hatásaival kapcsolatos ügyekben. Ez természetesen olyan terhet róna az államokra, ami elbátortalaníthatja őket a KJ ratifikálásától. Egy köztes, harmadik opció abban állhat, hogy a határokon átnyúló környezeti károk esetén a KJ kiterjeszti az extraterritoriális joghatóságot, de az EJEE 'espace juridique'-re (az Egyezmény jogi hatályának területe) korlátozza.

Tekintettel arra, hogy a PACE egyértelművé tette, hogy a jog konceptualizálásakor az ENSZ által használt terminológiával kíván élni, és figyelembe véve, hogy a „biztonságos” jelző a 48/13 sz. HRC határozatból a Francia Köztársasággal (az Európa Tanács befolyásos tagállama) kötött alku következtében maradt ki, jelenleg a KJ-tervezet egyedüli, majdhogynem bizonyos módosítása a „biztonságos” jelző elhagyásában áll.

Figyelembe véve, hogy a KJ-tervezet 4. preambulumbekzdésében szereplő Stockholmi Nyilatkozat 1. elve nem a környezethez való jogot fogalmazza meg, hanem sokkal inkább pusztán a környezet minősége és az emberi jogok közötti összefüggést ismeri el, javasolt lenne a PACE KJ-tervezetének preambulumát kiegészíti egy újabb bekezdéssel, amely jogalapként kifejezetten hivatkozik az ENSZ 76/300 sz. határozatára. A környezethez való jog szempontjából ez a módosítás hozzájárulna a vonatkozó nemzetközi és európai emberi jogi joganyag kölcsönös megerősítéséhez és az új emberi jog harmonizált normafejlődéséhez.

CDDH megvalósíthatósági tanulmányának (a továbbiakban: CDDH MT) és CDDH-ENV véglegesített jelentéstervezetének (a továbbiakban: CDDH-ENV VJT) összehasonlító jogi szempontból a leglényegesebb következtetése: bár a CoE több tagállama jogilag elismerte az egészséges környezethez való emberi jog valamely formáját, és nemzeti bíróságaik e joggal kapcsolatban kiterjedt joggyakorlatot alakítottak ki, a tagállamok között még nem alakult ki egyetemleges egyetértés, megegyezés vagy felfogás a jog természetét, tartalmát, alkotó elemeit és következményeit illetően. Az európai régióra vonatkozó ezen utóbbi megállapítás

megerősíti azon következtetésem, miszerint a környezethez való jog a jelenben még nem képezi a nemzetközi vagy regionális szokásjog részét.

A CDDH számos olyan további eszköz lehetőségét felvázolja, amelyek megvalósíthatók az emberi jogok és a környezetvédelem területén: az EJEE-hez csatolt KJ, a Szociális Chartához csatolt KJ, az emberi jogokról és a környezetről szóló önálló szerződés, felülvizsgálati mechanizmusok, a környezetvédelem beillesztése az EJEE preambulumba, a környezetvédelem beillesztése a Szociális Charta preambulumba, a környezethez való jogot elismerő kötelező erővel nem bíró eszközök, az eddig felsorolt eszközök különböző kombinációja, és végezetül azon opció, melynek értelmében a felsorolt eszközök egyike sem kerül elfogadásra.

A CDDH megállapításai arra engednek következtetni, hogy egy kötelező erővel nem bíró eszköz elfogadása, valamint a monitoring rendszerek felállítása katalizálhatják az államok hajlandóságát arra, hogy idővel kötelező erejű eszközt vagy eszközöket is elfogadjanak, ugyanis mindkét opció, bár különböző mechanizmusok által, de elősegíti a részes felek egyetértését a környezethez való jog alkotóelemeinek, terjedelmének és jogkövetkezményeinek tekintetében.

A CDDH-ENV a vonatkozó szakirodalom tanulmányozása, a meghallgatott szakértők véleménye, az NGO-k és a civil társadalom nyilatkozatai alapján tíz olyan indokot azonosít, amelyek egy új eszköz elfogadását szükségessé teszik.

A CDDH szerint egy EJEE-hez csatolt KJ tekintetében három különböző konceptuális modell vehető fontolóra: (a) az egészséges környezethez való emberi jog garantálása (I. KJ modell); (b) az egészséges környezethez való emberi jog garantálása, valamint e jog lehetséges konstituáló elemeinek meghatározása (II. KJ modell); (c) az egészséges környezethez való emberi jog garantálása, e jog lehetséges konstituáló elemeinek meghatározása, valamint további rendelkezések beillesztése, amelyek a KJ hatálya alá tartozó ügyekben az EJEE szerinti joghatósági és elfogadhatósági feltételek alkalmazására, illetőleg anyagi normáinak alkalmazására vonatkoznak (a „kiegészítő elemeket” is tartalmazó III. KJ modell).

A CDDH-ENV vázlatosan és pontszerűen elemzi, hogy a szakirodalom, a szakértők és a civil társadalom által megfogalmazott indokok közül melyekre terjednek, vagy legalábbis terjedhetnek ki az eszköz-opciók. Ezen vizsgálat arra a következtetésre jut, hogy az I. KJ modell nem terjed ki az ii), iii) és iv) indokokra, a II. KJ modell nem terjed ki az iii) és iv) indokokra, míg a „kiegészítő elemeket” is tartalmazó III. KJ modell csak az iv) indokra nem terjed ki, az összes többi indokot lefedti vagy potenciálisan lefedheti. Kiemelendő, hogy az összes vizsgált opció közül (ideértve a Szociális Chartára, az önálló egyezményre, a puha

megegyezésekre stb. vonatkozó opciókat is) a „kiegészítő elemeket” is tartalmazó III. KJ modell terjed ki a legtöbb indokra.

A CDDH nem veszi át a CDDH-ENV „indok-eszköz opció” vizsgálati módszerét, de ugyancsak arra a következtetésre jut, hogy a jog konstitutív elemei mellett az Egyezmény által előírt elfogadhatóságra és joghatóságra, valamint szubsztantív standardjainak alkalmazására is kitérő „kiegészítő elemeket” is tartalmazó III. KJ modell által szabályozott környezethez való jog nyújtaná a legmegfelelőbb és legfokozotabb védelmet a jogosítottak és a környezet részére egyaránt, különösen, ha módosítana a joghatóság megállapítására vonatkozó feltételeken és kereshetőségi jogot biztosítana az egyesületeknek, vagy változtatna az áldozati státusz koncepcióján, az okozati összefüggésre vonatkozó teszten, a bizonyítási teher megoszlásával kapcsolatos szemléletmódon. Ugyanakkor, a CDDH arra is felhívja a figyelmet, hogy a III. KJ modell fragmentációhoz vezetne az EJEE rendszerében, és mivel igen megterhelő kötelezettségeket róna az államokra, elbátortalaníthatja azokat attól, hogy ratifikáljanak egy ilyen jellegű jogkiterjesztő KJ-t.

Ha a PACE KJ-tervezetere vonatkozó elemzésemet rávetítjük a CDDH által felállított EJEE-hez csatolandó KJ modellekre, akkor észrevehető, hogy a PACE KJ-tervezete valahol a II. és III. modell között helyezkedik el, ugyanis: az 5. cikkben garantálja a környezethez való jogot (ezzel kimeríti az I. modell feltételeit); meghatározza annak konstituáló elemeit, vagyis a procedurális dimenziót a 6. cikkben, és az anyagi dimenziót az 1. cikkben található meghatározás, az 5. cikkben szereplő jelzők, a 7.1. cikkben megfogalmazott értelmezési szabály, valamint a II. szakaszban található elvekből fakadó állami kötelezettségeknek megfelelő jogosultsági elemek segítségével (ezzel kimeríti a II. modell követelményeit); és a II. szakasz által előírt elvekkel, valamint a 2., 3. és 5. preambulumbekendésekkel együttesen olvasott 5. cikk egy olyan értelmezési lehetőségnek ad helyt, miszerint az okozati összefüggésre vonatkozó, valamint a bizonyítási teherrel kapcsolatos teszt enyhülni fog a jogosított oldalon (vagyis úgy tűnik, hogy árnyalatnyian és rendkívül kifinomult módon, de magában foglal valamit a III. modellre jellemző „kiegészítő elemekből” is).

A PACE ezen óvatosabb, megelőzően is konszenzust kereső, a radikálisabb vagy kényesebb „kiegészítő elemeket” (extraterritoriális joghatóság kiterjesztése a határokon átnyúló környezeti károkkal és az éghajlatváltozással kapcsolatos ügyek esetén, valamint az NGO-k kereseti joga vagy áldozati státusza) mellőző stratégiája egyértelműen kiderül Moutquin indoklásának C.4.2.36. pontjából.

Azon opció, melynek értelmében az EJEE preambulumba kerülne beillesztésre egy környezet védelméről szóló bekezdés, a CDDH-ENV vizsgálata szerint csupán a vi) és x) indokoknak

felelne meg, azaz előmozdíthatná és ösztönözhetné az EJEB ítélkezési gyakorlatának fejlődését a környezetromlással és a hármass planetáris válsággal szembeni törekvések összefüggésében, és kifejezné az Európa Tanács hatáskörének gyakorlását a környezetvédelem területén. Amennyiben idővel a környezethez való jog valóban általános jogelvvé vagy a nemzetközi szokásjog részévé válna, és az EJEE preambulumba kellő szövegezéssel ékeltenne be a környezet védelmének fontossága, úgy valóban nőne az esélye annak, hogy a *Golder ügy* érvelési logikája mentén az EJEB felfedezhessen egy, az EJEE 2. és 8. cikkeiben – a nevesített változásoknak betudhatóan – létrejött környezethez való részjogot. Noha a párhuzamból még így is hiányozna a *Golder ügyben* használt, a VCLT 31. cikke (1) bekezdésének második tézisére épített fő érv, azaz hogy az adott cikk szövegösszefüggésében olvasott kifejezések szokásos értelme a részjog létre enged következtetni. Még ha egy környezet védelméről szóló preambularis bekezdés elégtelennek is minősülne a részjog létrehozásához, ténylegesen hozzájárulhatna az EJEE „zöld” értelmezésének kialakításához, majd fejlődéséhez. Azonban a preambulum módosítása meglehetősen nehézkes és hosszadalmas folyamatot igényelne, tekintettel arra, hogy ebben az esetben a hatályosuláshoz az államok egyhangú beleegyezésére lenne szükség. Továbbá, nem nyújtana lehetőséget az államoknak arra, hogy egyetértésre törekedve alakítsák a jogot tartalmazandó norma normatív tartalmát, hatályát és következményeit.

A CDDH megvalósíthatósági tanulmányának értelmében a vizsgált eszközök mindegyike – azaz a PACE KJ-tervezete, vagy akár annak egy ambiciózusabb változata is – jogilag megvalósítható, vagyis nincsen sem jogelméleti, sem technikai akadály annak, hogy az EJEE rendszere egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvvel bővüljön. Ugyanakkor, a CDDH arra is felhívja a figyelmet, hogy a tagállamok között jelenleg nincs egyetértés a további eszköz vagy eszközök szükségességét, illetve a mérlegelt különböző lehetőségek megvalósíthatóságát illetően. Továbbá, egyes tagállamok szerint egy kötelező erejű jogi eszköz elfogadásáról már most meg kellene kezdeni a tárgyalásokat, míg más tagállamok álláspontja szerint először egyetértést kell kialakítani a környezethez való jog tartalma, terjedelme, konstituáló elemei és jogkövetkezményei tekintetében, és csupán ezt követően kezdődhet el érdemi tárgyalás arról, hogy milyen természetű és formájú eszközben rögzítsék a jogot.

A dolgozat írásának befejezésekor tehát függőben még a kiegészítés.

III. A kutatás újdonsága és tudományos hozzájárulása

Amennyiben feltérképező munkám kellően alaposnak bizonyult, a jelen dolgozat az első olyan mű, amely a 2211 (2021) sz. PACE ajánláshoz fűzött KJ-tervezetet a kialakulóban lévő környezethez való jog jogfejlődésére vonatkozó vagy azzal kapcsolatos problémakörök fényében átfogóan, rendszertani és összehasonlító jogi megközelítéssel kritikusan vizsgálja, elemzi, feltárja annak lehetséges előnyeit és potenciálját, felhívja a figyelmet a hiányosságaira, ezen hiányosságok orvoslásának érdekében módosításokat javasol, de ugyanakkor kellően rámutat arra is, hogy a jog bizonyos fejlettebb normatív kifejeződései alááshatják az államok ratifikációval kapcsolatos hajlandóságát.

Ebben a vonatkozásban bebizonyítottam, hogy a PACE KJ-tervezetében meghatározott környezethez való jog megfelel az Alston által felállított *appellation contrôlée* minden követelményének, és hasonlóképpen eleget tesz az ENSZ 41/120 sz. „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén” című határozatának 4. bekezdése által támasztott kritériumoknak, azaz nincsen jogelméleti akadálya a jog ezen eszközön keresztül történő elismerésének. Ugyanakkor, többszörösen emlékezteti az olvasót, hogy CoE tagállamai között nem alakult ki konszenzus a jog pontos tartalmának és terjedelmének tekintetében, s így lehetséges, hogy további harmonizációs folyamatoknak kell megelőzniük a jog EJEE-be történő beágyazódását.

Amennyiben feltérképező munkám kellően alaposnak bizonyult, a jelen dolgozat jelentősen hozzájárul a szakirodalmi viták középpontjában álló EJEB környezettel kapcsolatos ítélezési gyakorlatának megítéléséhez. E tárgykörben majdhogynem minden következtetésem vagy ellentmond a többségi álláspontnak, vagy teljesen új, vagy legalábbis számos új szempontot vet fel. Amennyiben nem tévedek az írásom az első olyan elemzés, amely egy komplex érvrendszerre támaszkodva azt kísérel meg bebizonyítani, hogy EJEB joggyakorlatát téves „zöld értelmezésként” felfogni. Továbbá, legalábbis egy összefüggő logikai keretbe foglalva, az első próbálkozás, ami igazolni véli, hogy az EJEE jelenlegi rendszerének összefüggésében, részben normatív korlátok, részben pedig a Bíróság jogértelmezési sajátosságainak betudhatóan, bírói jogértelmezés útján lehetetlen származtatott környezethez való önálló jogot vagy valamely más jogokban bennefoglalt környezethez való részjogot létrehozni.

A jelen dolgozat szintén elsőként mutat rá arra, hogy sem a HRC 48/13 sz. határozata sem pedig az ENSZ Közgyűlésének 76/300 sz. határozata nem felel meg az Alston által felállított *appellation contrôlée* és az ezzel jobbra megegyező ENSZ 41/120 sz. „Nemzetközi

szabványok felállítása az emberi jogok területén” című határozatának 4. bekezdése által támasztott követelményeknek, vagyis jogdogmatikai és jogelméleti szempontból nem minősíthetők a környezethez való jog „hiteles” elismerésének. A jelen írás rámutat ennek a problémának a gyökerére is, amikor bebizonyítja, hogy az ENSZ különélőadóinak szemléletmódja olyannyira leegyszerűsítő, általánosító, mi több, merőben félrevezető, hogy veszélyezteti a környezethez való jog kifejeződési formáinak és meghatározásának kellő megértését.

Ezenfelül, számos új, friss érvet beemelve, a dolgozat jelentősen hozzájárul ahhoz a vitához is, amely a környezethez való jog szokásjogi normává válása körül kialakult. A szerző tisztában van azzal, hogy számos híres jogtudós igenlően válaszolt a kérdésre, és azzal is, hogy legtöbben óvakodtak attól, hogy kategorikus konklúziót vonjanak le e problémakörben. Mindazonáltal, a dolgozatban részletesen kifejtett érveim mentén – melyek reményeim szerint mások számára is hasznosíthatók lesznek majd – szerény véleményem szerint, noha kétségen kívül rendelkezik ilyen potenciállal, a jelenben a környezethez való jog egyértelműen nem képezi a nemzetközi szokásjog részét.

Mindezek mellett, a jelen dolgozatban található érvek mentén egyértelműen bizonyítani lehet, hogy a Mart Susi által kidolgozott „univerzalitás és absztrakció csökkenésének” tézise (*the decrease in universality and abstractness thesis*)¹ – amit a szerző igaznak vél és állít minden új vagy kialakulóban lévő emberi jog esetén – alól a környezethez való jog egyértelmű kivételt képez, hiszen legalább olyannyira egyetemleges, mint a legrégebben elismert emberi jogok és ezek nagy részénél magasabb fokú absztrakciós szintet mutat.

Úgy vélem továbbá, hogy számos más, a dolgozat során tett, részkövetkeztetésem vagy kritikus meglátásom hasznosítható egyes problémakörök továbbgondolására.

---

¹ Mart Susi, “Novelty in New Human Rights: The Decrease in Universality and Abstractness Thesis,” in *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric*, Eds. Andreas von Arnould, Kerstin von Decken and Mart Susi (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 21-33, 28-29 and 33.

IV. A témával kapcsolatos saját publikációk jegyzéke

Zsolt Ilyés, “The Smokescreen of a Daisy: Critical Notes on the EU Ecolabel scheme,” *Studia Iuridica. Essays of Faculty of Law University of Pécs Yearbook of 2016* (2017): 61-77; HU ISSN 0324 5934 (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata) HU ISSN 2061 8824 (Essays of Faculty of Law University of Pécs)

Zsolt Ilyés, “The Necessary Arbitrariness in Drawing a Line: Something Must Be «Wrongful»” *Romanian Journal of Legal Medicine*, Volume 30, Issue 3 (2022): 211-217; DOI: 10.4323/rjlm.2022.211
(a jövő nemzedékek jogállását tekintve)

Ugyan nem jelent meg publikáció formájában, de még megemlítem a mesteri disszertációmát: Zsolt Ilyés, *Fenntartható Fejlődés: Egy régi diskurzus új megnyilvánulása/ Dezvoltarea durabilă: Noi viziuni pe marginea unui discurs mai vechi*, témavezető: Dr. Horváth Zsuzsanna PhD (Jogtudományi Kar, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, 2014).

Gyakrabban használt rövidítések jegyzéke

ACCC – Aarhus Convention Compliance Committee (Aarhusi Egyezmény Jogkövetési Bizottsága)

ACHR – American Convention on Human Rights (Emberi Jogok Amerika Egyezménye)

CDDH – Comité directeur pour les droits humains/ Steering Committee for human rights (az Európa Tanács Emberi Jogi Irányító Bizottsága)

CDDH-ENV – Comité directeur pour les droits de l’homme-Groupe de rédaction sur l’environnement et les droits humains (az Európa Tanács Emberi Jogi Irányító Bizottságának Emberi Jogi és Környezetvédelmi Szerkesztői Csoportja)

CDDH MT – a CDDH megvalósíthatósági tanulmánya (*CDDH(2024)R101 Addendum 2*)

CDDH-ENV VJT – a CDDH-ENV véglegesített jelentéstervezete (*CDDH-ENV(2023)06REV4*)

CoE – Council of Europe (Európa Tanács)

CoM – Committee of Ministers (az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága)

EJEB/ECtHR – European Court of Human Rights (Emberi Jogok Európai Bírósága)

EJEE/ECHR – European Convention on Human Rights (Emberi Jogok Európai Egyezménye)

HRC – Human Rights Council (Emberi Jogi Tanács)

IACHR – Inter-American Commission on Human Rights (Amerika-közi Emberi Jogi Bizottság)

IACtHR – Inter-American Court of Human Rights (Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság)

ICESCR/GSzKJNE – International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya)

ICJ – International Court of Justice (Nemzetközi Bíróság)

ILC – International Law Commission (Nemzetközi Jogi Bizottság)

KJ – Additional Protocol (Kiegészítő Jegyzőkönyv)

NGO – non-governmental organisation (nem kormányzati szervezet)

PACE – Parliamentary Assembly of the Council of Europe (az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése)

VCLT – Vienna Convention on the Law of Treaties (a szerződések jogáról szóló Bécsi Egyezmény)

UNIVERSITY OF PÉCS

DOCTORAL SCHOOL OF THE FACULTY OF LAW AND POLITICAL SCIENCES

A Contingent Addition

Incorporating the Right to a Healthy Environment as a Fundamental Human
Right into the European Convention on Human Rights and the Relevant
International Legal Context

by

Zsolt Ilyés

Supervisor:

Dr. habil. Attila Pánovics, PhD

Summary of the Doctoral (PhD) Dissertation

Pécs, 2026

Table of Contents

I. Introduction: Presentation of the Topic; Justification of its Relevance; Formulation of the Research Objectives; Delineation of the Scope and Limitations of the Study; Description of the Methodologies applied.....	2
II. Concise Overview of the Scientific Findings and Results	5
II.A. Previous Initiatives of the Parliamentary Assembly Aimed at the Adoption of an Additional Protocol	5
II.B. Partial and Preliminary Conclusions, Findings, and Considerations	9
II.C. The Environment-related Case Law of the ECtHR	17
II.D. The Draft Additional Protocol Appended to PACE Recommendation 2211 (2021) ...	21
III. Novelty of Research and its Scholarly Contribution	30
IV. Thesis-related Publications	32
List of Frequently Used Abbreviations	33

I. Introduction: Presentation of the Topic; Justification of its Relevance; Formulation of the Research Objectives; Delineation of the Scope and Limitations of the Study; Description of the Methodologies applied

Environmental degradation, climate emergency and the loss of biodiversity – crises that oftentimes stem from multiple sources, are of cross-border nature, complex, diffuse and pose threat to values protected by human rights – called for the development of modern international environmental law and simultaneously led to the idea of establishing a human right to a healthy environment. The idea of such a new, self-standing right within institutional framework was first expressed in the context of institutional framework within the Council of Europe (CoE) more than fifty years ago. Over the past fifty years, the Parliamentary Assembly (hereinafter: PACE) has made numerous attempts to convince the Committee of Ministers (CoM) that it is necessary and desirable to supplement the European Convention on Human Rights (hereinafter: ECHR) with a new optional ‘rights-expansion’ additional protocol (hereinafter: AP) concerning the right to a healthy environment. All in vain. Over time, in accordance with their specific possibilities and limitations, regional human rights instruments have demonstrated their creativity and through binding treaties or soft law instruments have explicitly recognised the right to environment in some form. With one notable exception: the European region.

Recently, the PACE once again recommended that the Committee of Ministers draft an AP to the Convention on an autonomous right to a safe, clean, healthy and sustainable environment and for the first time in half a century attached the proposed text for the AP to its recommendation (PACE Recommendation 2211 (2021)). On the basis of this recommendation, for the first time in the history of the CoE, the CoM instructed the Steering Committee for Human Rights (CDDH) to prepare a study on the need for and feasibility of a further instrument or instruments on human rights and the environment. The CDDH finalised this feasibility study in November 2024. Despite repeated appeals from by UN experts and actors of civil society, the CoM has so far refrained from deciding on the elaboration of a possible new legal instrument.

In light of the fact that the concepts of the right to a healthy environment reflected, or at least partially articulated, in the reports underpinning the PACE’s recommendations – and the normative expressions of these concepts – are intrinsically connected to the reasons for and the manner in which this still-evolving right has developed in international law, in certain regional legal systems, and in national constitutions, it proved indispensable and decisive to trace and

examine this evolutionary process in depth within international, regional and national instruments, documents, and sources of law relevant to the European human rights system.

The analysis of each international, regional, and national instrument, document, or source of law examined in this study yielded findings, perspectives, or partial conclusions that were necessary and essential for a well-founded understanding and assessment of the previous rights-expansion attempts undertaken within the framework of the Council of Europe in general, and of the PACE's latest draft AP in particular.

Given that the analysis defining the focus of this study gravitates around the PACE's latest draft AP, and the elaboration of the subsidiary issues enabling this examination – functioning in this sense as a concentrating vector – largely depends on the different phases of recognition of the emerging right, the study adopts a linear structure in terms of chronology, insofar as the line of reasoning permitted. Since, at least presumptively, the subject matter concerns a new human right, the right was subjected, at certain stages of its conceptual development, to Alston's *appellation contrôlée*, as well as to the largely corresponding criteria set out in paragraph 4 of UNGA Resolution 41/120 on 'Setting international standards in the field of human rights'.

Against this backdrop, in summary, the dissertation pursued and critically examined in a targeted manner – that is, along those questions deemed relevant from the perspective of incorporating the right to a healthy environment into the ECHR – the conceptual and normative articulations of the emerging human right to a healthy environment and of its constituent elements, as well as the evolution of these articulations and, beyond that, closely related subjects, in order to analyse, in light of the considerations and partial conclusions established during the preliminary examination, the PACE's attempts to incorporate the right to environment into the Convention system in general, and, as the main focal point of this thesis, the latest draft additional protocol in particular.

To this end, the dissertation sought to answer the following questions:

- A. In what form, and in what manner, is the right to a healthy environment articulated in the PACE's first four attempts aimed at extending the Convention system through the adoption of an additional protocol concerning this right?
- B. What relevant partial conclusions, findings, and considerations can be drawn from a critical examination of international, regional, and national instruments and documents that contain, in some form, the emerging right to a healthy environment or its constituent elements?

- C. Can the ECtHR's case law concerning the environment be qualified as a 'green' interpretation? Do the normative limits of the Convention, interpreted in the light of the ECtHR's case law, allow for the recognition, through judicial interpretation, of a derived self-standing right to a healthy environment or a less conceptually autonomous 'sub-right' to a healthy environment encompassed in other fundamental rights? How the *locus standi* of non-governmental organisations (NGOs) and the concept of extraterritorial jurisdiction is reflected in the ECtHR's most recent environment-related case law?
- D. How can the draft additional protocol contained in the appendix to the most recent recommendation of the PACE be assessed, particularly in the light of the partial conclusions reached in the foregoing chapters?

With regards to the limitations of the research, the inquiry is deliberately confined to examining the issues related to the incorporation of the right to a healthy environment into the ECHR system. For various institutional, structural, legal-dogmatic, and doctrinal considerations, it does not address the same set of issues in relation to the European Social Charter, does not analyse the possibilities inherent in the adoption of a stand-alone treaty within the framework of the Council of Europe, does not engage with the right of nature model, and does not explore the additional potential inherent in the collective right to a healthy environment.

The research methods employed are tailored to the objectives outlined above. As is customary in legal scholarship, the analysis proceeds from the identification, assessment, synthesis, and further critical reflection on diverse sources deemed relevant to the research, encompassing, *inter alia*, binding legal norms, soft-law instruments, texts expressing political commitments, expert opinions, judgments, decision, and advisory opinions of judicial institutions, as well as doctrinal writings and the academic literature.

In order to draw substantiated partial conclusions, the analysis, wherever possible, proceeds from primary sources, more precisely from their critical, systematic, textual, contextual, and teleological interpretation, taking into account, where appropriate, preparatory works falling into the register of *travaux préparatoires*, as well as the rules of interpretation prescribed the Vienna Convention on the Law of Treaties (hereinafter: VLCT), the relevant findings of the International Law Commission (hereinafter: ILC), and the case of law of the International Court of Justice (hereinafter: ICJ). In most cases, the interpretation of international and regional instruments relied on their authoritative English and French versions. The translation of Spanish, Portuguese and Brazilian judicial and constitutional court materials was assisted by

my sister. Scholarly positions, doctrinal approaches and expert opinions were assessed, evaluated, endorsed or critically challenged, and further developed in the light of the aforementioned source material. Particular weight was accorded to scholarly contributions authored by individuals directly involved in the relevant negotiation processes, such as Louis B. Sohn in the context of the Stockholm Declaration, or Marc Limon with regard to the drafting and negotiation of Human Rights Council Resolution 48/13.

In addition, the study oftentimes employs comparative legal and comparative constitutional analysis, frequently relies on systemic interpretation, and, where assessing the evolution of the right to a healthy environment, also draws on the historical method.

The present dissertation is based on the analysis and critical evaluation of the legal sources and academic literature available in relation to the subject matter under examination up to 29 May 2025, as well as on the assessment of the evolution of the right to a healthy environment as it stood at that time. Sources and developments arising thereafter fall beyond the scope of the present study and may form the subject of further research.

II. Concise Overview of the Scientific Findings and Results

II.A. Previous Initiatives of the Parliamentary Assembly Aimed at the Adoption of an Additional Protocol

II.A.1. The Draft Additional Protocol Elaborated by Heinhard Steiger and the Working Group in Bonn

The academic literature, albeit marked by a number of inconsistencies, suggests that the idea of an additional protocol articulated at the 1970 European Conservation Conference does not qualify as formal proposal. Consequently, I have not counted it among the formal or official attempts in this regard. According to this approach, the proposed new right would have been incorporated into the Convention's catalogue of fundamental rights, in the form of a rights-expansion additional protocol, under the title of ‘the right to a healthy and non-degraded environment’. In terms of its normative content, it would have constituted an individual substantive right, encompassing the right to reasonably pollution-free air and water (or, in the French version, drinking water), the right to be protected against excessive noise and other nuisances, and the right to reasonable access to coasts, countryside, and mountains. It would not have included any procedural dimension. As such, this proposal reflects a rather

fragmented, atomised and embryonic vision of the right to a healthy environment. Notably, it merged the right to a healthy environment with the right of access to the natural environment, a solution that appears dogmatically unjustified and conceptually problematic.

Heinhard Steiger and the Working Group for Environmental Law in Bonn, in the context of the adoption of the Stockholm Declaration, presented a draft additional protocol entitled ‘The right to a humane/human environment’ at the European Ministerial Conference on the Environment in March 1973. The proposed text dedicated two articles each to the substantive and procedural rights to environment. A careful reading and examination of the draft and the accompanying explanatory memorandum suggests that the right proposed for codification is more likely to be considered a specific and particular dimension of the right to life than a genuinely new right to a healthy environment. My further analysis revealed that the additional protection of fundamental rights that the Steiger draft KJ sought to provide in substantive and procedural terms—which, incidentally, were quite innovative for their time — has since been largely covered by the relevant case law of the ECtHR. The Deputy Ministers of the Council of Europe rejected this draft AP because they considered that its provisions were not sufficiently precise to be enforceable and justiciable and did not provide adequate guidance for implementation and application.

II.A.2. PACE Recommendation 1431 (1999)

Following an in-depth analysis, I reached the conclusion that, contrary to assertions advanced in certain scholarly sources, Recommendation 1130 (1990), entitled ‘Formulation of a European charter and a European convention on environmental protection and sustainable development’, did not seek to establish the right to a healthy environment by means of a rights-expansion additional protocol to the ECHR. For this reason, I did not classify this initiative among the PACE’s official attempts in this regard.

The PACE did not attach a draft AP to Recommendation 1431 (1999), and the report preceding the recommendation (Doc. 8560/05.10.1999) also shows that no extensive and comprehensive preparatory work was carried out in this case. The wording of the recommendation is hesitant, vague, failing to adequately articulate the components and dimensions of the human right to environment (although it does refer to the precautionary principle and the possible substantive and procedural aspects of the right), it does not address the relationship between the projected right and other fundamental human rights, it does not specify the reasons supporting the need for the new instrument, and the rationales contained therein show a lack of ambition (for

example, climate change would have been excluded from the scope of the right to a healthy environment) and are far from convincing or pertinent. Recommendation 1431 (1999) of the PACE was therefore a faltering attempt, lacking a solid legal, theoretical and scientific foundation. In its reply (Doc. 8892/20.11.2000), the CoM considered that examining the feasibility of the human right to a healthy environment within the framework of the ECHR was not timely, as it raised a number of rather complex legal and conceptual issues.

II.A.3. PACE Recommendation 1614 (2003)

While no additional draft protocol accompanied the attempt this time either, PACE Recommendation 1614 (2003), drawing heavily on the procedural triad set out in the Aarhus Convention, is noticeably more ambitious than its predecessor as on this occasion the PACE explicitly called for the inclusion of individual procedural rights in the ECHR system. Furthermore, paragraph 26 of the report expressly states that the planned AP must include, in addition to the procedural elements, a right to active protection of the environment guaranteed by the state by the state (i.e. a substantive or at least partially substantive element). The report underpinning the recommendation consistently refers to an ‘individualised right to environment’ that should incorporate, besides the procedural rights enshrined in the Aarhus Convention, a component allowing measures to be challenged, that is an individual right to require the state to refrain from measures and omissions that may result in environmental strain, and, acting in its capacity as a licensing and regulatory authority, to prevent the actions or omissions of third parties (private individuals) from negatively affecting the state of the environment. This supplementary procedural right can be considered as the precursor and conceptual basis for the first sentence of Article 8.2.(c) of the Escazú Agreement.

In terms of theoretical foundations, the PACE mentions the ‘combination model’ here for the first time, but strangely enough, it also discusses ‘separation model’ as a possible alternative despite the fact that the latter does not necessarily presupposes the derivation of subjective rights. This PACE recommendation seeks to ‘individualise’ the environmental procedural rights to such an extent that their collective dimension is completely eclipsed. According to the rapporteur, the only logical solution is for the international community to recognise everyone’s right to ‘her or his’ environment, in the sense of ‘natural life support systems’, as a human right. According to the report right-holders/ beneficiaries can only be living persons (in this respect, it contrasts sharply with the human rights approach of the Aarhus Convention, which emphasises the role of NGOs). The report considers the rights of individuals belonging to future

generations and the principle of intergenerational equity to be an ‘ethical duty’ and a ‘programmatic principle’ of political nature that should be inserted only in the preamble to the AP (another departure from the Aarhus model from the Aarhus model). This recommendation envisages the ‘individualised’ right to environment as the ‘extension’ of the right to life, physical integrity, health and well-being. One of the merits of this recommendation is that it intended to define the normative content of rights and correlative state obligations in the light and context of environmental principles such as precaution, sustainability and causal responsibility. Recommendation 1614(2003) provides the rationale for the need to adopt the new instrument.

The CoM emphasized that, the ECHR system already indirectly contributes to environmental protection through the existing Convention right and the evolutive interpretation and dynamic interpretation of the ECtHR, and concluded that it would not be appropriate at this stage to draft an AP concerning a human right to environment. Tangible result: the CoM supported the CDDH's proposal to draft guidelines or manuals.

II.A.4. PACE Recommendation 1885 (2009)

PACE Recommendation 1885 (2009), also lacking a proposed text for the AP, proposed that the CoM draws up an additional to the protocol to the Convention recognising the right to a healthy and viable environment, including both procedural and substantive rights. According to the report, the right a healthy the environment aims to promote the concept of ‘strong sustainability’. It characterises the right to a healthy environment as a being part of the ‘fourth generation of fundamental rights’ or of the ‘generation of rights and duties for the society of the future’, placing particular emphasis on the interests of future generations and the principle of intergenerational equity. Recommendation 1885 (2009) shows that the PACE broke with the narrow vision of law-making and articulated the right a healthy the environment in a more forward-looking and comprehensive manner, both in terms of temporal and material scope. The report reiterates the incomplete nature of the protection afforded by the dynamic interpretation of the ECtHR and stresses that an explicit legal basis that can be invoked by individuals irrespective of whether their other fundamental rights are violated is necessary to ensure genuine effectiveness. It highlights and discusses in detail the advantages of recognizing an autonomous the right to environment. With regards to the content of the right, it points out that the right to a healthy environment must consist of two complementary dimensions: a substantive/material and a procedural dimension. Discussing the substantive dimension, the

rapporteur acknowledges that, unlike the procedural dimension, the normative content of the substantive right is difficult to define, but its material scope goes beyond health protection considerations. In his opinion, the fact that certain elements of the substantive dimension cannot be specified in advance does not pose an insurmountable obstacle to the recognition of the right, as over time the case law of the ECtHR – taking into account the jurisprudence developed by various national courts and the principles espoused by the state parties (the precautionary principle, the principles of prevention and compensation, often in the form of the polluter-pays principle, the principle of sustainability and respect for the rights of future generations) – will gradually clarify the normative content of the right to a healthy environment.

The merits of Recommendation 1885 (2009) include, *inter alia*, the outline of a more forward-looking view of the right, the delineation of its collective dimension, and a clearer presentation of its necessity. At the same time, it is precisely in the most essential and controversial aspect of the issue that it shows the greatest shortcoming, namely in the elaboration of the substantive dimension of the right. The excessive vagueness of the PACE wording (or, to employ Alston's term, its 'chameleon-like quality') probably doomed this attempt to failure from the outset. In its reply, the CoM reiterated that although the ECHR does not explicitly recognise the right to a healthy environment, the Convention system already contributes indirectly to the protection of the environment through existing fundamental rights and the ECtHR's 'living instrument' approach, and maintained its position that it is not currently advisable to expand the ECHR with an AP on the right to a healthy environment. A tangible outcome is the decision to update and expand the 'Handbook on Human Rights and the Environment', first published in 2005.

II.B. Partial and Preliminary Conclusions, Findings, and Considerations

II.B.1.

From a legislative technique perspective as well as from a practical point view, the most favourable way to integrate the right to environment into the *corpus juris* of the Conventions is through an optional 'rights-expansion' AP, as a 'reform' protocol, or even the less ambitious project consisting in amending the preamble of the ECHR, requires unanimity.

II.B.2.

If by analogy, we interpret Principle 1 of the Stockholm Declaration in the light of the VCLT, it follows that this principle cannot serve as a starting point for an argument aimed at proving

that the right to a healthy environment is part of customary international law. Nevertheless, it proves that there was political consensus at the time of its adoption on the interdependence of human rights and the quality of environment.

III.B.3.

Contrary to the assertions of special rapporteur Ksentini and Rodríguez-Rivera, considering the state of international law at that time (1992) and, in my opinion, at present, it is erroneous to draw a parallel between the rights enshrined in the ICESCR and the right to a healthy environment in terms of justiciability: the rights provided for in the ICESCR enjoy full legal recognition, and are subject to the legal (and not merely political) requirement/imperative of progressive realisation, meaning that their fulfilment or completion (including their justiciability and enforceability) must be considered certainty from a legal point of view; by contrast, in the case of the right to environment there is still no legal guarantee that they will become, immediately or progressively, perfect rights in the future. As a further consideration, although at the time of the analysis justiciability is indeed not a necessary prerequisite for the recognition of human rights, in order for a proposed new human right to qualify as a human right under international law, it must, *inter alia*, be sufficiently precise to give rise to identifiable rights and obligations in accordance with Alston's *appellation contrôlée* and the dynamic approach required by the issue at hand, that is at the time of the examination it must already contain the potential to become, immediately or progressively, a perfect and justiciable right. An emerging human right can, of course, go through several stages of recognition. For example, in 1992, based on the comparative constitutional law considerations summarised in Ksentini's report, a correct conclusion would have sounded something like this: the comparative analysis of the national legal systems revealed that the right to a healthy environment is not yet *a priori* suitable for becoming a justiciable human right, but it already possesses the normative effectiveness (as Günther defined this concept) that could enable it to reach the appropriate level of suitability (potential) in the future.

III.B.4.

'Genuine moral human rights' are a construct of an inherently legal nature which, due to their formal characteristics (and, in this context, their internal normative logic and justification) identical to those of legal rights, are capable of providing a moral argument as to why they should have the same legal status as any other human right already recognised in a legal sense, and at the same time contain sufficient potential to become a recognised human right in a

specific social, historical, and economic context (in short, the potential to be institutionalised), in some cases passing through different phases of recognition. Consequently, the concepts of ‘genuine moral human rights’ and ‘emerging legal human rights’ coincide. The inclusion of the emerging right to environment in soft law instruments as a political declaration or aspiration essentially constitutes a step towards ‘juridicisation’ (in the sense of progressively acquiring legal status as a genuine right), provided that the given context is suitable in terms of its potential for justiciability.

III.B.5.

The test proposed by Cranston to examine the authenticity of human rights contradicts the system of positive international human rights law, and is at odds with the internal, inherent and fundamental logic of this regime. Therefore, the recognition of the emerging right to environment as a human right in general, or within the framework of certain human rights systems in particular, should be assessed based on the *appellation contrôlée* elaborated by Alston and the mostly corresponding requirements set forth in paragraph 4 of UNGA Resolution 41/120 on ‘Setting international standards in the field of human rights’.

III.B.6.

Contrary to the reviewed literature, the declaration made by the United Kingdom upon signing and ratifying the Aarhus Convention cannot be qualified as a reservation within the meaning of Article 2(1)(d) of the Vienna Convention. Instead, in terms of its legal nature, it is a declaration or interpretative declaration, which, when classified as such, significantly supports my view that preambular paragraphs 1 and 7 of the Aarhus Convention, read in conjunction with Article 1, is of paramount importance in that it expressly recognises in legal terms the social value protected by the emerging right to environment as a human rights value.

III.B.7.

The Aarhus Convention's system of legal remedies is not entirely coherent, in that it allows for the possibility that not all of the rights declared in Article 1 and specified in Articles 4-8, predominantly in the form of state obligations, have fully corresponding judicial enforcement provision set forth in Article 9. In the context of the Aarhus Convention, any procedural environmental right that lacks a corresponding judicial enforcement provision cannot be considered a ‘real’ right, but only *leges imperfectae*.

III.B.8.

Article 3(6) of the Aarhus Convention cannot constitute a legal base for the exceptional permissibility of regression (of reducing existing rights). The ACCC acted erroneously when it relied on this provision to incorrectly conclude that the negotiating parties had not completely ruled out the possibility of reducing existing rights, provided that the protection afforded by those rights did not fall below the level granted by the Convention (compliance procedure, paragraph 18 of the findings and recommendations of the ACCC in case ACCC/C/ 2004/04).

III.B.9.

The substantive and procedural elements of the right to environment are two complementary and mutually reinforcing dimensions, and therefore, where possible, it is strongly recommended that both aspects be regulated within the same instrument in order to ensure the completeness, coherence and effectiveness of protection.

III.B.10.

The so-called 'separation model' cannot constitute an appropriate regulatory method for the human right to a healthy environment. The special correlativity thesis, based on Raz's and Hayward's concept of "'cluster' of right/duty relations", could be most effectively put into practice by a more specific version of the so-called 'combination model'. The essence of this model is that it defines the right to a healthy environment, including both its substantive and procedural dimensions, with sufficient potential for clarification but with relatively open content. The specification of the normative content of the right is achieved through the correlative state obligations closely linked to and consistent with the principles of international environmental law. In this way, it brings about and promotes dynamic normative development, i.e., the full realisation of rights can generate new obligations. The structure of the instrument must therefore be designed in such a way that the rights do not correspond to an exhaustive list of obligations, and that the obligations are linked to something inherently evolutionary, such as the principles of international environmental law or closely related fundamental rules.

III.B.11.

In line with international legal developments, and in recognition of the close link between human rights and environmental protection, a significant part of the content of the right to a healthy environment derives from the human rights obligations relating to the enjoyment of an adequate environment. Although the reports of UN special rapporteurs are reluctant to admit

this, a closer examination suggests that the full and effective protection of already recognised fundamental rights requires additional state obligations due to the triple planetary crisis. The content and scope of existing human rights can be extended to a certain extent under the ‘living instrument’ doctrine — the extent is determined by the limits of the application of the law, which cannot become lawmaking during the process — in response to the threat they face, thus creating the so-called environmental dimensions of already recognised human rights and, in some cases, sub-rights to the environment, as specific articulations of the former. However, since there are limits to the application of law, the limits on the content and scope of existing human rights cannot be expanded – not even by the means of the most evolutionary interpretation – to such an extent as to provide a legal basis for deriving certain additional obligations necessary to ensure their full protection. In short, in the face of this new threat, existing fundamental rights are unable to provide effective protection for the human rights values they are meant to guarantee. Such a constellation therefore demands lawmaking, or more precisely, the recognition of a new human right having the scope and normative content that can serve as a legal basis to generate and enforce that network of additional state obligations which does not derive and cannot be derived from already existing human rights. If this lawmaking process does not take place, a gap arises in the human rights system. From the perspective of human rights system, therefore, the rationale for recognising the right to a healthy environment is the aforementioned correlativity hiatus. The right to a healthy environment thus integrates the triple planetary crisis-induced ‘overflow’ or ‘overspill’ of the green dimensions of existing human rights into a unified normative framework that also contains, in a cohesive manner, those substantive and procedural elements, as well as those constituent components derived from the fundamental principles of international environmental law that makes its enjoyment effective and efficient. The combination of these latter components and normative purpose of the right, for example, gives rise to the preventive function and collective dimension. The right to a healthy environment, with its substantive and procedural elements, collective dimension, and preventive function, constitutes an ‘umbrella right’ that enables the full enjoyment of other fundamental rights by ensuring and guaranteeing adequate environmental quality, properly functioning ecosystem services, and a more stable climate.

III.B.12.

The preventive function and dimension of the right to environment can only be ensured by the principles of precaution, prevention, intergenerational equity, non-regression, full ecological

restoration, and the state's correlative human rights obligation to fully uphold these principles. A higher level of protection can be achieved through the present and enforceable state obligation to fully preserve the correlative future right to environment of future persons, the applications of the *in dubio pro natura* principle, and, especially in cases of complex and extensive environmental damage or risks, the reversal of the burden of proof.

III.B.13.

The realisation of the collective dimension of the right to environment poses a major challenge in any legal system which, due to its specific characteristics, is unable to conceptualise the right to environment as a collective right. In the case of such systems, the most effective and perhaps only way to ensure that the right receives comprehensive protection is to grant legal standing to NGOs representing the interests of the environment, human rights, or future generations; under this *locus standi*, NGOs would either represent individuals or group of individuals who claim to have suffered a violation of their right to environment, or, alternatively, bring claims in their own name as direct victims.

III.B.14.

For the right to a healthy environment to provide full and effective protection against climate change and other complex, diffuse, widespread, transboundary environmental damage and risks, the reconceptualisation of extraterritorial jurisdiction is both necessary and desirable.

III.B.15.

The direct applicability/self-executing character or human rights nature of certain international treaties relevant to the subject matter cannot be determined generally and in isolation, based solely on the wording of the international treaty in question, but account must also be taken of the way in which national legal systems relate to this issue. Majtényi, for example, argues that one of the features of the Aarhus Convention – which distances it from the human rights complexion and brings it closer to environmental law – is that it is not a self-executing international treaty. However, at the level of the French Republic, the Conseil d'État, taking into account the criteria of 'the subjective rights' (*l'objet du traité*), 'the self-executing stipulation' (*le caractère auto-exécutoire*) and 'the wording of the stipulation' (*la précision*), has ruled in several cases that Article 6(1)(a) and (2) of the Aarhus Convention, with regard to the activities listed in Annex I, and also Articles 6(3) and (7) produce direct effects in French Law, whilst Articles 1, 2(4), Article 5(2), Article 6(1)(b) and (c) and paragraphs (4), (6), (8)

and (9), Article 7, Article 8 and Article 9(3) and (5) of the Convention lack direct effect. In the same vein, there's a considerable debate revolving around the legal nature of the Paris Agreement and its provisions, both in the literature and in Case No. 187 ('Obligations of States in respect of Climate Change') before the ICJ. In this regard, in Brazil, in case no. ADPF 708, the Federal Supreme Court ruled that, under the Brazilian constitutional order recognising the right to an ecologically balanced environment, international environmental law treaties, including the Paris Agreement, to which Brazil is a party, are considered to be special types of human rights treaties having a status of 'supralegality' or 'supranationality'.

III.B.16.

Relying on one of Boyd's seminal works, Knox's reports as UN independent expert and later as special rapporteur and subsequent academic works make no distinction from a comparative constitutional law perspective between constitutional environmental protection as a state obligation, i.e. as constitutional value governing national policy imposing non-justiciable duties, and the constitutionally guaranteed subjective right to a healthy environment. This approach, which is quite misleading in terms of the objective, allows reports to consistently state that 'more than 90/110/160/172 etc. countries have the right to a healthy environment enshrined in their constitutions.' However, we must observe that this statement merely means that the constitutions of many states provide some form of fundamental protection for the environment, but not necessarily in such a way that the protection assumes the form of a genuine, enforceable subjective right.

As UN special rapporteur, Boyd continues this – in my humble opinion, misleading – trend. In his reports, the term 'good practices relating to the implementation of the human right to a safe, clean, healthy and sustainable environment' refers to any legislation, measure or policy that contains or implements the procedural or substantive elements of the human right to environment as defined by the special rapporteur – despite the fact that this definition is shared only by some states, whilst rejected by other states –, irrespective of whether the state concerned recognises in the strict legal sense the right to a healthy environment as a genuine subjective right. Similarly to Knox, Boyd does not draw a distinction between constitutional provisions concerning environmental protection and those stipulating a subjective right to a healthy environment. Nor does he distinguish between regional human rights instruments that are clearly legally binding in terms of the right in question (such as the American Convention on Human Rights or the African Charter on Human and Peoples' Rights), those that are legally binding but subject to a number of substantial limitations (such as the Arab Charter on Human

Rights), and those that lack legally binding force (such as the Declaration on Human Rights of the Association of Southeast Asian Nations). Furthermore, he does not differentiate between instruments that are predominantly or emphatically human rights-based (such as the Escazú Agreement) and those that are controversial in terms of their human rights nature (such as the Aarhus Convention).

Accordingly, for the purposes of the reports of the United Nations Special Rapporteurs, any national or regional provision – irrespective of its position within the hierarchy of the sources of law, of its qualification as soft or hard law, of its formulation as a subjective right or as a general obligation of the state, of its unequivocal or disputed human rights character, and equally regardless of whether the source of law in question concerns or conceptually derives from a legally recognised subjective right to a healthy environment with conceptual autonomy – which contains or implements any substantive or procedural element of the right to a healthy environment as assumed by the Rapporteurs, but not shared by a significant number of states, qualifies as a ‘recognition of the right’.

The 17th preambular paragraph of HRC Resolution 48/13 and the last preambular paragraph of UNGA Resolution 76/300 – ‘Noting that more than 155 States/ a vast majority of States have recognized *some form* [emphasis added] of a right to a healthy environment in, inter alia, international agreements or their national constitutions, legislation or *policies* [emphasis added]’ – should be read with healthy scepticism in the light of the critical comments above.

III.B.17.

Of the specific criteria arising from the legal nature of the candidate/proposed customary norm under examination, the requirements set out in the judgments of the ICJ and elaborated by the ILC in its draft conclusions on the identification of customary international law, and the arguments and rationales presented in this dissertation, here I will reiterate only three:

From the perspective of the uniformity of practice and the acceptance as law (*opinio juris*), the following cannot be regarded as equal or sufficiently similar: (1) those constitutional provisions that regulate the right to a healthy environment as a genuine subjective right and those that merely prescribe environmental protection as a state duty or as a principle guiding general public policy; (2) those implementing measures that genuinely and actually derive from obligations corresponding to the right to a healthy environment and those that merely derive from other existing obligations; (3) those regional human rights instruments which are clearly legally binding with respect to the right in question (ACHR, AChHPR), and those which, although legally binding, are characterised by significant limitations (the Arab Charter on

Human Rights), or are not legally binding at all (the ASEAN Human Rights Declaration), or do not recognise the right under examination in any form (the ECHR); those regional instruments having an established and pronounced human rights complexion (Escazú Agreement), and those whose human rights character remains contested to this day (Aarhus Convention).

For the purposes of establishing the existence of a customary rule, the relevant inquiry is not whether more than 150, 155, 164 or 176 States recognise *some form* of a right to a healthy environment, but rather, first, whether such States accept the right to a healthy environment as law and consciously derive their obligations from that right (and not from some other source), and, second, whether the articulations of various forms of conduct are sufficiently consistent and uniform to permit the identification and definition of a norm.

Neither HRC Resolution 48/13 nor UNGA Resolution 76/300 meet the requirements set out in Alston's *appellation contrôlée* and paragraph 4 of UNGA Resolution 41/120 on 'Setting international standards in the field of human rights', i.e. from a legal and legal dogmatics perspective, they cannot be considered as 'authentic' recognition of the right to a healthy environment.

The aforementioned points lead to the conclusion that the right to a healthy environment is not yet part of customary international law, nonetheless it has the potential to become so in the future. Based on the CDDH feasibility study (CDDH(2024)R101 Addendum 2), it can be clearly concluded that the right to a healthy environment cannot be classified as a regional customary norm either.

II.C. The Environment-related Case Law of the ECtHR

II.C.1.

Within the framework of a five-part argument, I demonstrated that the environment-related case law of the ECtHR cannot be qualified as a form of 'green interpretation', nor can it be said that, as a result of this jurisprudence – or more broadly at the level of the Convention – a genuine 'greening of human rights' phenomenon is discernible. At most, it may be argued that the ECtHR's jurisprudence has given rise to sporadic 'green patches' within the Convention system. Illustrative examples include the isolated appearance of the precautionary principle in the *Tătar v. Romania case*, or the exceptional recognition of NGO standing in the *KlimaSeniorinnen v. Switzerland case* (paras. 489-526 of the Judgment), justified by the particularities of climate change as 'special considerations' – this approach, however, was not

carried forward by the Court in its subsequent judgment in the *Cannavacciuolo and Others v. Italy* case.

II.C.2.

I refuted the view, advanced in scholarly literature, that there is no legal obstacle for the ECtHR to derive, analogously to the Inter-American Court of Human Rights (hereinafter: IACtHR), a self-standing right to a healthy environment through judicial interpretation from the provisions of the European Convention on Human Rights, in particular from Articles 2, 3 and 8 thereof. First, the ECHR lacks a provision comparable to Art. 26 of the American Convention on Human Rights (hereinafter: ACHR), from which the IACtHR derived the autonomous right to a healthy environment. The principal impediment to the judicial recognition of a derived right to a healthy environment within the ECHR system was articulated most clearly by Judge Eicke in his separate opinion appended to the judgment in the *KlimaSeniorinnen* case. According to its settled and consistent case law, the ECtHR ‘cannot, by means of an evolutive interpretation, derive from these instruments [namely, the ECHR and its Additional Protocols –author’s note] a right that was not included therein at the outset. This is particularly so here, where the omission was deliberate’. Therefore, as a general principle, the ECtHR cannot derive, by virtue of the ‘living instrument doctrine’, new fundamental right from the *corpus juris* of the Convention. The derivation of a new right is conceivable only in exceptional circumstances, and even then solely where the right in question was not consciously excluded from the ECHR. In the present case, however, the Contracting Parties have repeatedly and consistently rejected the PACE's recurrent calls for the adoption of an AP on the right to a healthy environment. Moreover, in the recent climate change cases – whether acting as respondent States or as intervening third parties – they have likewise dismissed the proposition that a right to a healthy environment should be recognized. Consequently, the absence and omission of such a right within the ECHR framework must be considered deliberate and intentional. Ironically, the PACE's rights-expansive initiatives have played a significant role in foreclosing the possibility for the ECtHR to recognise the right to a healthy environment as derived right through evolutive judicial interpretation.

III.C.3.

In several recent separate opinions appended to ECtHR judgments – namely the *Cannavacciuolo and Others v. Italy*, *Pavlov and Others v. Russia* and *Kotov and Other v. Russia* – Judge Serghides advanced the view that the rights enshrined in Articles 2 and 8 of the ECHR

encompass a sub-right to a healthy environment. According to this argument, the right to a healthy environment is implied in Articles 2 and 8 of the ECHR in much the same way as the Court recognised in the *Golder v. United Kingdom case* that the right of access to a court in civil matters is ‘an implied, ancillary or secondary right’ in relation to the right to a fair trial under Article 6 of the ECHR. In this regard, by comparing Judge Serghides's reasoning with the rationale employed by the Court in the *Golder case*, I have demonstrated that this analogy is misconceived, as drawing a parallel between the situations is not only inappropriate but legally erroneous.

In the *Golder case*, the ECtHR constructed its reasoning in accordance with the general rules of interpretation set out in Article 31 of the Vienna Convention on the Law of Treaties (hereinafter: VCLT), relying on the following considerations. First, the ordinary meaning of the terms use din Article 6(1), taken in their context, sufficiently justifies the conclusion that the the right of access to a court in civil matters is inherent in the guarantees afforded by the provision in question. Second, the penultimate paragraph of the Preamble of the ECHR, read in conjunction with the third preambular paragraph and Article 3 of the Statute of the Council of Europe, enshrines the principle of the rule of law, which – consistent with the Contracting Parties' shared political and legal traditions – clearly encompasses the right of access to a court in civil matters. Third, the provisions of the ECHR must be interpreted in the light of the general principles of law; in this regard it must be highlighted that the principle whereby a civil claim must be capable of being submitted to a judge constitutes a universally recognised fundamental principle of law within the meaning of Art. 38(1)(c) of the Statute of the International Court of Justice (hereinafter: ICJ). Fourth, in the ECtHR's assessment, it would be inconceivable for Art. 6(1) to set out in detail the procedural guarantees afforded to the parties to proceedings without first protecting that which constitutes the indispensable precondition for the effective enjoyment of those guarantees, that is the right of access to court. Fifth, the ECtHR emphasized that its conclusion did not result from ab extensive interpretation imposing new obligations on the Contracting States, but was instead based on the wording of Art. 6(1), its contextual reading, and having regard to the object and purpose of the ECHR and to the general principles of law. By contrast, the terms of Articles 2 and 8 of the ECHR, interpreted according to their ordinary meaning in their context, contain neither express or explicit reference to a right to a healthy environment. Nor do the preambular paragraphs of the ECHR provide any basis for identifying a sub-right to a healthy environment within the scope of either of these provisions. Furthermore, at least as matters currently stand, the right to a healthy environment cannot be regarded as a general principle of law, nor does it enjoy the status of an international or regional

customary norm. Consequently, and when assessed together with the additional arguments developed in this dissertation, I submit that, at the present, the ECtHR cannot recognise the existence of a sub-right to a healthy environment inherent in Articles 2 or 8 of the Convention.

III.C.4.

In its recent environment-related jurisprudence, the ECtHR has repeatedly stressed the particularly significant role of NGOs. However, in the *KlimaSeniorinnen case* concerning the adverse effects of climate change, the Court devised a stringent, multi-tiered test for establishing the *locus standi* of NGOs. Moreover, the judgment rendered in the *Cannavacciuolo case* indicates that the Court is unwilling to extend even this highly restrictive test to cases involving complex and widespread environmental harm other than that arising from climate change.

III.C.5.

For the purpose of examining extraterritorial jurisdiction in the context of transboundary environmental harm and the adverse effects of climate change, I undertook a detailed comparative analysis of the judgment of the ECtHR in the Duarte Agostinho case and the relevant paragraphs of Advisory Opinion No. 23/2017 of the IACtHR. While duly accounting the differences between the European and Inter-American human right systems, I concluded that the position advanced both by the ECtHR itself and by the scholarly literature according to which the two regional human rights courts would have proceeded from divergent conception of extraterritorial jurisdiction, or would have applied different jurisdictional approaches – with the ECtHR adhering to the the so-called ‘classical approach’, whereas the IACtHR to the ‘functional approach’ or the ‘cause-and-effect’ notion of jurisdiction – is erroneous. On the contrary, the IACtHR – whose reasoning relies extensively on the ECtHR's earlier relevant case law – and the ECtHR employed the same underlying legal-theoretical approach and logical framework in their examination of extraterritorial jurisdiction. However, the two courts attributed the status of ‘special features’ to different legal and factual elements, thereby arriving at divergent outcomes.

In summary, although the IACtHR did not expressly label it as such, it effectively and in substance applied throughout its advisory opinion the ECtHR's ‘special features’ test. Taking into account the principle of systemic integration, as well as the fact that the purpose of the American Convention on Human Rights (ACHR) is to secure rights that are practical and effective, rather than theoretical and illusory, the IACtHR concluded that the cumulative

presence of the following factors justifies the establishment of extraterritorial jurisdiction: (i) the dimension of the close relationship between human rights and environmental quality whereby environmental degradation may give rise to violation of human rights; (ii) the breach of State obligation under international law concerning the prohibition and prevention of transboundary environmental harm; and (iii) the State's effective – and, it may be added, exclusive – control over all conduct, actions, or omissions taking place within its territory from which transboundary environmental damage of such gravity may arise as to impair the human rights of individuals located in another State. These elements, taken together, constitute the requisite ‘special features’ (referred to by the IACtHR as the ‘particular justificatory circumstances of the specific case’) capable of grounding extraterritorial jurisdiction. By contrast, in the ECtHR's view, the constellation of the factors outlined above is capable only of generating horizontal legal relationships between States arising from their international legal obligations and responsibilities. While paragraph 213 of the judgment in the *Duarte Agostinho case* may justify a degree of cautious optimism, it is nonetheless highly unlikely that the ECtHR will revise its position on extraterritorial jurisdiction in the foreseeable future, that is the extension of extraterritorial jurisdiction in cases involving transboundary environmental harm or the adverse effects of climate change remains unlikely.

II.D. The Draft Additional Protocol Appended to PACE Recommendation 2211 (2021)

The appendix to PACE Recommendation 2211 (2021) contains the proposed text for an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment (hereinafter: PACE's draft AP).

In the light of the conclusions reached in Sections II.B. and II.C. above, and taking into account the final – [draft] revised – report of the Council of Europe Steering Committee for Human Rights Drafting Group on Human Rights and the Environment (hereinafter: CDDH-ENV), together with the CDDH feasibility study elaborated on that basis:

With respect to the right to a healthy environment as set out in the PACE's draft AP, there is no need to apply Cranston's test concerning the ‘authenticity’ of human rights, as that test inherently ill-suited for determining whether a right qualifies as a genuine human right. The right to health environment contained in the PACE's draft AP satisfies all the requirements of Alston's quality-control test (*appellation contrôlée*), and likewise meets the criteria laid down in paragraph 4 of UNGA Resolution 41/120 on ‘Setting international standards in the field of human rights’.

Furthermore, the right to a healthy environment as formulated in the PACE's draft AP corresponds to a more specific variant of the “combination model”. Article 5, read in conjunction with the definition contained in Article 1 and the rule on the interpretation and application of the right laid down in Article 7.1, articulates the substantive right to a healthy environment in deliberately concise and open-textured terms, consciously drawing on the terminology adopted by the UN and encompassing both its preventive and forward-looking dimensions. Article 6 correspondingly sets out, in similarly succinct form, the procedural environmental rights. The normative content and scope of the right are further clarified and specified by the principles of international environmental law contained in Section II and by the corresponding human rights obligations of the States deriving therefrom. The PACE's draft AP thus establishes a sufficiently flexible structure that, through the means of evolutive interpretation, allows for the development of the normative content.

In addition to the classical, well-established and widely accepted principles – namely, the principle of transgenerational responsibility, equity and solidarity, the principle of environmental non-discrimination, and the principles of prevention and precaution – the PACE's draft AP also incorporates two progressive principles. The principle of non-regression, enshrined in Article 4.3.a of the draft AP, is framed in notably comprehensive terms. The prohibition of regression extends to virtually all legislative, administrative, and implementation acts *sensu lato* that result in a reduction of the level of environmental protection, including the positive obligation to further develop the relevant regulatory framework where failure to do so would, due to changing circumstances, lead to a *de facto* lowering of the level of environmental protection. The prohibition of regression is complemented in Article 4.3.b by the principle of progression. However, Article 4.3.a remains incomplete from the perspective of non-regression, insofar as, with regards to the procedural dimension, it prohibits regression only in the field of access to justice in matters relating to the environment. Consequently, *de lege ferenda*, Article 4.3.a of the draft AP should be amended so as to explicitly prohibit regression also in relation to the environmental procedural human rights enshrined in Articles 6.a, 6.c and 6.d Such a modification would, in effect, simultaneously resolve the concerns identified in relation to the prohibition of regression under the Aarhus Convention. Article 4.4 of the draft AP adopts the concept of *in dubio pro natura* ‘as a self-sufficient and autonomous criterion’, and thereby detaches it from the precautionary principle set out in Article 4.2. Accordingly, as a principle of legal interpretation, as tool of decision-making, and potentially as a mechanism for reversing the burden of proof, it may confer additional and enhanced protection on the environment.

As regards the balancing test and the assessment of competing interests, it is noteworthy that Article 7.2 of the draft AP makes no reference to the economic well-being of the country as a possible justification for restricting the exercise of the right, thereby significantly increasing the normative weight accorded to environmental considerations (cf. *Case of Hatton and Others v. The United Kingdom* [GC]).

If Article 5, is read in conjunction with Article 1 and 7.1, the principles set out in Section II, the third preambular paragraph recognising the intrinsic value of nature, and the fifth preambular paragraph that requires going beyond an approach based on individual rights alone, the substantive right to a healthy environment as defined by the PACE's draft AP reveals its true scope and content: the right encompasses both individual and collective connotations; it protects the environment not merely because of its functional relevance for the enjoyment of fundamental rights, but also in recognition of its inherent value; and it may be infringed as a self-standing right even in the absence of an interference with other fundamental rights. The dissertation identified three legal factors whose cumulative effect may support and justify the incorporation into the ECHR system, in relation to the right to a healthy environment, of the concept of 'diffuse interest' developed by Mexico's Supreme Court of Justice of the Nation (*Suprema Corte de Justicia de la Nación*), or at least of a diluted variant thereof. In any event, the recognition of an autonomous legal basis considerably eases the demonstration of victim status and the existence of the causal link, as the logic of the draft AP presumes, both scientifically and legally, the relationship between an individual's health, development and well-being and the quality of the surrounding the environment.

One significant and determinative shortcoming of the PACE's draft AP in relation to the substantive right lies in its failure to confer *locus standi* or victim status upon NGOs. As a result, NGOs would remain subject to the stringent test formulated by the ECtHR in the *KlimaSeniorinnen case* and subsequently reaffirmed in the *Cannavacciuolo case*. A human rights protection network defined by a substantive right to a healthy environment that can be operationalised solely on the basis of individual interest is, in and of itself, incapable of fully securing the level of protection required by the collective and preventive dimensions of the rights, particularly in cases involving complex, large-scale, and cumulative environmental harm or the risk thereof. For reasons of legal dogmatics, I have rejected the solution proposed by Lambert. In my view, *de lege ferenda*, the draft AP should incorporate an explicit provision stipulating that, by way of derogation from Article 34 of the ECHR, NGOs meeting certain – preferably flexible – criteria shall have standing before the ECtHR in relation to the right guaranteed under Article 5 of the draft AP – and, if deemed necessary from the perspective of

environmental procedural rights, also in respect of the rights guaranteed under Article 6 – acting on behalf of individuals whose right to a healthy environment is alleged to have been violated or is at risk of being violated. Alternatively, an explicit provision derogating from Article 34 of the ECHR could directly recognise victim status in favour of NGOs. Should concerns arise among the Member States, the scope of NGO's *locus standi* may be appropriately circumscribed: either *rationae materiae*, by limiting standing to cases involving certain complex forms of environmental harm or risks thereof, or *rationae personae*, by restricting standing to specific categories of environmental or human rights NGOs, for example accreditation mechanisms or the establishment of objective eligibility criteria. However, rapporteur Moutquin's explanatory memorandum makes it clear that, within the context of the ECHR, the PACE deliberately refrained from extending the *locus standi* of NGOs, envisaging the role of non-governmental organisations exclusively within the framework of the proposed additional protocol to the European Social Charter.

The approach to the rights of future generations evolved significantly over the course of the PACE's initiatives. Nevertheless, for the reasons set out in this dissertation – particularly those grounded in Axel Gosseries' philosophical analysis and in the reasoning of the German Federal Constitutional Court in the *Neubauer case* – I argue that, from the perspective of legal theory and linguistic clarity, it would be more sound for the draft AP to consistently employ the expression ‘the future right of future generations’ instead of the equivocal notion of ‘the right of future generations’. The preservation and protection of future generations' future right to a healthy environment constitutes a task incumbent upon the present, and the fulfilment of this present-day State obligation requires the existence of a corresponding, presently enforceable claim in order to ensure effectiveness. This objective may likewise be achieved through the extension of the *locus standi* of NGOs representing the interests of future generations.

Amongst the several identified functions of Article 7.1 of the PACE's draft AP, one of particular significance is its potential to facilitate the harmonious co-evolution of the right to a healthy environment at both the ECHR and UN level. Such convergence may foster greater coherence in practice and enhance normative consensus, thereby accelerating the crystallisation of the right in question into a norm of customary international law.

The incorporation of the procedural dimension of the right into the draft AP clarifies the human rights nature of environmental procedural rights, addresses the incoherency of the Aarhus system of remedies as the Convention is a self-executing international treaty, and enables interaction with the substantive dimension within the same normative framework. Moreover, if the scope of Article 4.3.a were extended to cover Articles 6.a, 6.b, and 6.d – currently limited

to Article 6.c on the right of access to justice in matters relating to the environment – the issue, identified in the Aarhus context, concerning the relativisation of the principle of non-regression would likewise be resolved. In addition, Article 6.c remedies de deficiency stemming from the alternative obligation set out in Article 9(3) of the Aarhus Convention, whereby guaranteeing access to administrative procedures alone suffices to fulfil the compliance requirements (‘have access to administrative *or* judicial procedures’ and « puissent engager des procédures administratives *ou* judiciaires »; [emphasis added]). With regards to the procedural dimension of the right, the PACE's draft AP exhibits several shortcomings. Article 6 does not, in any form, include a right equivalent to that set out in Article 5 of the Aarhus Convention concerning the ‘active’ dissemination of environmental information. *De lege ferenda*, Article 6 of the PACE's draft AP should therefore be supplemented with an additional paragraph stipulating that everyone has the right to receive accurate, timely, comprehensive, transparent and effective information concerning sources that pose, or are reasonably assumed to pose, a threat to the environment. Alternatively, in order to mitigate the burden placed on States, such an obligation could be limited to sources which, through the environmental risks or threats they generate, also endanger or are capable of endangering human health, development, or well-being. Furthermore, in the light of the principles enshrined in Articles 2.3.a as well as 4.1 and 4.2, Article 6.b should be amended to include the wording ‘or may reasonably be presumed to have an impact’. In addition, given that the right laid down in Article 6.b is essential for the realisation of environmental democracy, and bearing in mind that Article 9 of the draft AP allows reservation in respect of this provision, it would be advisable to define the minimum core content of the right to participate in environmental decision-making, in relation to which no reservation may be made. Moreover, *de lege ferenda*, drawing on Article 8(2)(c) of the Escazú Agreement as a model, the scope of Article 6 should be clarified so as to specify that Article 6.c of the draft AP includes, *inter alia*, the procedural right of everyone to challenge before independent and impartial judicial authorities, with respect to substance and procedure, any decision, action or omission that adversely affects or could affect the environment, or that violates laws and regulation related to the environment.

In my view, a systemic interpretation of the PACE's draft AP requires the incorporation of the principle of ecological *restitutio in integrum* into the case law of the ECtHR in situations involving a violation of the right to a healthy environment. This would entail not only full ecological restoration under Article 41 of the ECHR where environmental damage has already occurred, but – where harm has not yet materialised or has materialised only partially – would also fulfil a preventive function. In such circumstances, it would empower the ECtHR to order

interim measures pursuant to Rule 39 of its Rules of Court aimed at preventing or mitigating serious environmental risks or imminent environmental harm.

Beyond the omission of NGO standing, a further major shortcoming of the PACE's draft AP arises in relation to the issue of jurisdiction. The explicit recognition of the right to a healthy environment is, in and of itself, unlikely to alter the ECtHR's recently developed and subsequently consolidated position on extraterritorial jurisdiction. Accordingly, the effectiveness and practical operability of the draft AP on the right to a healthy environment would likely remain severely limited in cases concerning climate change and other forms of transboundary environmental harm. For this reason, *de lege ferenda*, the draft AP should be complemented by a special provision partially derogating from Article 1 of the ECHR, whereby effective control over the source of environmental harm would constitute an independent basis for establishing extraterritorial jurisdiction in cases relating to transboundary environmental damage or risks thereof, and the adverse effects of climate change. Such a solution would, however, impose a substantial additional burden on States potentially deterring ratification. A compromise, an intermediate solution may consist in extending extraterritorial jurisdiction in cases of transboundary environmental harm, while confining its scope the 'espace juridique' of the Convention.

Given that the PACE has made it explicit that, in conceptualising the right, it intends to rely on the terminology employed by the United Nations, and considering that the adjective 'safe' was omitted from Human Rights Council Resolution 48/13 as a result of compromise reached with the French Republic (an influential Member State of the Council of Europe), the only – and almost certainly inevitable – amendment to the current draft AP consists in the deletion of the term 'safe'.

In view of the fact that Principle 1 of the Stockholm Declaration, referred to in the fourth preambular paragraph of the draft AP, does not articulate a right to a healthy environment as such, but merely acknowledges the relationship between environmental quality and the enjoyment of human rights, it would be appropriate to complement the PACE's draft AP with an additional preambular paragraph expressly invoking UNGA Resolution 76/300 as a legal foundation. From the perspective of the right to a healthy environment, such an amendment would contribute to the mutual reinforcement of the relevant international and European human rights *corpus juris* and to the harmonised normative development of the new human right under examination.

The most salient conclusion of the CDDH feasibility study (hereinafter: CDDH FS) and the finalised – [draft] revised – report of the CDDH-ENV (hereinafter CDDH-ENV FDR), viewed

from a comparative law perspective, is that while a number of Council of Europe Member States have legally recognised some formulation of the right to a healthy environment and their national courts have developed extensive case law in this regard, no consensus, agreement, or common understanding has yet emerged among the Member States as to the nature, normative content, constituent elements, and legal implications of this right. This latter finding with regards to the European region, reinforces my conclusion that the right to a healthy environment does not, at present, form part of international or regional customary law.

The CDDH identifies a number of potential instruments that could be pursued in the field of human rights and environmental protection: additional protocol to the ECHR, additional protocol to the European Social Charter, a stand-alone convention on human rights and the environment, stand-alone monitoring mechanisms, including environmental protection in the preamble of the ECHR, including environmental protection in the preamble of the European Social Charter, a Council of Europe non-binding instrument recognising the human right to a healthy environment, various combinations of the aforementioned instruments, and, finally, the option whereby none of the listed instruments is adopted.

The findings of the CDDH indicate that the adoption of a non-binding instrument and/or the establishment of monitoring mechanisms may catalyse Member State's willingness, over time, to adopt one or more legally binding instruments. Although these operate through different mechanisms, both promote the development of shared understanding among the State Parties concerning the scope, normative content, constituent elements, and legal effects of the right to a healthy environment.

On the basis of a review of the relevant academic literature, the views expressed by the experts heard, and the submissions of NGOs and civil society, the CDDH-ENV identified ten possible rationales justifying the adaptation of a further instrument or instruments.

According to the CDDH, three alternative conceptual models for an additional protocol to the ECHR may be considered: (a) a model guaranteeing the human right to a healthy environment ('model I'; hereinafter: AP Model I); a model guaranteeing the human right to a healthy environment, and defining its possible constituent elements ('model II'; hereinafter: AP Model II); and a model guaranteeing the human right to a healthy environment, defining its possible constituent elements, and containing additional provisions relating to the application of the conditions of jurisdiction and admissibility under the ECHR and the application of substantive standards in cases falling under the protocol ('additional elements') ('model III'; hereinafter: AP Model III).

The CDDH-ENV undertakes a schematic and point-by-point assessment of the extent to which the various proposed instruments options address, or may be capable of addressing, the rationales articulated in the scholarly literature, by experts, and by civil society. This analysis concludes that: the AP Model I does not cover rationales (ii), (iii) and (iv); the AP Model II does not cover rationales (iii) and (iv); whereas AP Model III, incorporating ‘additional elements’, fails to address only rationale (iv) – i.e. ‘enhancing the international responsibilities of businesses for the environmental impact of their activities’ – while covering, or potentially covering, all the other identified rationales. It should be emphasised that, among all the options examined – including those relating to an additional protocol to the Social Charter, a stand-alone convention, and non-binding instruments – AP Model III, including ‘additional elements’, proves to be the most comprehensive in terms of the range of rationales it addresses. Although the CDDH does not adopt the CDDH-ENV’s ‘rationale-instrument option’ analytical methodology, it nonetheless reaches the same conclusion, namely that AP Model III – incorporating ‘additional elements’ addressing not only the constituent elements of the right, but also the application of the ECHR’s admissibility and jurisdictional requirements, as well as the application of substantive standards – would afford the most appropriate and most enhanced level of protection to both right-holders and the environment. This would be particularly the case if such AP model were to modify the conditions for establishing extraterritorial jurisdiction and either grant locus standi for NGOs or revise the concept of victim status, the causation test, and the approach to the allocation of burden of proof. At the same time, the CDDH cautions that AP Model III would lead to fragmentation within the ECHR system and, by imposing particularly onerous obligations on State Parties, could deter them from ratifying such an ambitious rights-expansion additional protocol.

If my analysis of the PACE’s draft AP is projected onto the conceptual AP models to the ECHR identified by the CDDH, it becomes apparent that the PACE’s draft AP occupies an intermediate position between AP Model II and AP Model III: in Article 5 it guarantees the human right to a healthy environment, thereby fulfilling the requirements of AP Model I; it defines the constituent elements of the right by specifying its procedural dimension in Article 6 and its substantive dimension through the definition contained in Article 1, the adjectives used in Article 5, the rule on the interpretation and application of the right set out in Article 7.1, and the components flowing from the State obligations derived from the principles laid down in Section II, thereby satisfying the requirements of AP Model II; and Article 5 of the PACE’s draft AP, read in conjunction with the principles set out in Section II and with preambular paragraphs 2, 3 and 5, allows for an interpretative approach according to which the tests relating

to causation and the burden of proof would be attenuated on the side of the right-holders, thereby incorporating – albeit in a nuanced, subtle and sophisticated manner – certain ‘additional elements’ characteristic of AP Model III.

The PACE's more cautious strategy – aimed at building consensus *ex ante* and deliberately excluding the more radical or sensitive ‘additional elements’, such as the extension of extraterritorial jurisdiction in cases involving transboundary environmental harm and climate change, as well as the recognition of NGO's *locus standi* or victim status – is made unequivocally clear in paragraph C.4.2.36 of Moutquin's explanatory memorandum.

According to the CDDH-ENV's assessment, the option of including environmental protection in the preamble of the ECHR would satisfy only rationales (vi) and (x), that is it could encourage the further development of the ECtHR's case law to address environmental degradation and the triple planetary crisis, and would express the exercise of Council of Europe's mandate to strengthen environmental protection. If, in the future, the right to a healthy environment were to attain the status of a general principle of law or crystallise as a norm of customary international law, and if the ECtHR were to be amended so as to expressly recognise the importance of environmental protection in the context of human rights, the prospect would indeed increase for the ECtHR, drawing on the logic employed in *the Golder case*, to discern a sub-right to a healthy environment encompassed in Article 2 and 8 of the Convention as a result of these developments. Even in that scenario, however, the analogy would still lack the principal argument relied upon in the *Golder case*, namely the reasoning based on the second sentence of Article 31(1) of the VLCT, according to which the ordinary meaning of the terms used, read in their context, supports the existence of the sub-right in question. While a preambular reference to environmental protection might remain insufficient, in and of itself, to generate such a sub-right, it could nevertheless contribute to the emergence and subsequent development of a genuine ‘green’ interpretation of the ECHR. That said, amending the preamble of the ECHR would entail a particularly cumbersome and protracted procedure, given that its entry into force would require the unanimous consent of the State Parties. In addition, this option would not afford State Parties the opportunity to shape, through a process of gradual consensus-building, the scope, normative content, and legal implications of the right to a healthy environment.

According to the feasibility study prepared by the CDDH, all of the instruments examined – including the draft AP advanced by the PACE, as well as a more ambitious variant thereof – are legally feasible. In other words, there are neither theoretical nor technical obstacles to expanding the Convention system through the adoption of an AP on the right to a healthy

environment. At the same time, the CDDH underscores that, at the present, there is no consensus among the Member States as to the necessity of adopting a further instrument or instruments, nor regarding the feasibility of various options under consideration. Furthermore, while some States take the view that the negotiations on a binding instrument should commence without delay, others contend that consensus must first be reached regarding the right's normative content, scope, constituent elements, and legal implications, and only subsequently should meaningful discussions be undertaken as to the appropriate nature and form of the instrument in which the right to a healthy environment should be codified.

Accordingly, at the time this dissertation was finalised, the addition remains contingent.

III. Novelty of Research and its Scholarly Contribution

Insofar as the exploratory work and mapping exercise conducted therein proves to be sufficiently thorough, this dissertation represents the first comprehensive study to subject the draft AP appended to PACE Recommendation 2211 (2021) to a critical, systematic and comparative legal examination in the light of the development of the emerging right to a healthy environment and the problem complexes relating thereto. It critically examines the draft AP's advantages and normative potential, draws attention to its shortcomings, proposes concrete amendments for the remediation of these deficiencies, and, at the same, adequately highlights that certain more advanced normative articulations of the right may undermine the States's willingness to ratify the instrument.

In this respect, I have demonstrated that the right to a healthy environment as defined in the PACE's draft AP satisfies all the requirements of Alston's *appellation contrôlée* test and the criteria set out in paragraph 4 of UNGA Resolution on 'Setting international standards in the field of human rights'. Consequently, there exists no legal-theoretical obstacles to the recognition of this right through the proposed instrument. Concomitantly, the analysis repeatedly reminds the reader that no consensus has yet emerged among the Council of Europe Member States regarding the precise normative content and scope of the right, and that further harmonisation processes may therefore be required prior to its embedding within the ECHR system.

Provided that my exploratory work and mapping exercise has been sufficiently rigorous, this dissertation makes a substantial contribution to the scholarly evaluation of the ECtHR's environment-related case law, a subject that occupies a central position in contemporary academic debate. In this respect, nearly all of my conclusions either run counter to the dominant

doctrinal position, put forward genuinely novel arguments, or at minimum raise a number of previously unexplored considerations. To the best of my knowledge, this study is the first attempt – on the basis of a complex and internally coherent argumentative framework – to demonstrate that it is erroneous to characterise the ECtHR's jurisprudence as a form of genuine 'green interpretation'. Furthermore, and again to my knowledge, this work represents the first systematic attempt to show, within a unified logical and analytical framework, that under the current architecture of the ECHR system it is impossible – due partly to normative constraints and partly to the Court's own interpretative methodology – to establish, through judicial interpretation, either a self-standing derived right to a healthy environment or a sub-right to a healthy environment embedded within other fundamental rights.

The present dissertation is likewise the first to demonstrate that neither HRC Resolution 48/13 nor UNGA Resolution satisfies the requirements of Alston's *appellation contrôlée*, nor those set out in paragraph 4 of UNGA Resolution on 'Setting international standards in the field of human rights'. As a consequence, from the perspective of legal dogmatics and legal theory, these instruments cannot be regarded as constituting an 'authentic' recognition of the right to a healthy environment. This study also identifies the root cause of this deficiency by demonstrating that the approach adopted by the UN Special Rapporteurs is so reductive, overly generalising, and ultimately misleading that it jeopardises a proper understanding of both the forms of expression and the conceptual determination of the right to a healthy environment.

Furthermore, by introducing a number of novel and original arguments, this dissertation substantially contributes to the scholarly debate concerning the possible emergence of the right to a healthy environment as a norm of customary international law. I am fully aware that several eminent legal scholars have answered this question in the affirmative, while many have deliberately refrained from drawing categorical conclusions in this regard. Nevertheless, on the basis of the arguments developed in detail in this study – arguments which, it is hoped, may also prove useful to others – it is my considerate view that, although the right to a healthy environment undoubtedly possesses such potential, it clearly does not, at the present, form part of customary international law.

In addition, the arguments set out in this dissertation make it possible to demonstrate unequivocally that the 'decrease in universality and abstractness thesis'¹ formulated by Mart Susi – regarded by its author as applicable to all new or emerging human rights – does not

---

¹ Mart Susi, "Novelty in New Human Rights: The Decrease in Universality and Abstractness Thesis," in *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric*, Eds. Andreas von Arnould, Kerstin von Decken and Mart Susi (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 21-33, 28-29 and 33.

apply to the right to a healthy environment. On the contrary, the right to a healthy environment constitutes a clear exception to this thesis, as it is at least as universal as the earliest recognised human rights and displays a degree of abstraction exceeding that of many long-established fundamental rights.

I further submit that a number of other partial conclusions and critical observations articulated in the course of this dissertation may serve as a useful basis for the further examination and development of specific problem areas.

IV. Thesis-related Publications

Zsolt Ilyés, “The Smokescreen of a Daisy: Critical Notes on the EU Ecolabel scheme,” *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs. Essays of Faculty of Law University of Pécs Yearbook of 2016* (2017): 61-77; HU ISSN 2061 8824.

Zsolt Ilyés, “The Necessary Arbitrariness in Drawing a Line: Something Must be «Wrongful»” *Romanian Journal of Legal Medicine*, Volume 20, Issue 3 (2022): 211-217; DOI: 10.4323/rjlm.2022.211

(with regard to the legal status and standing of persons belonging to future generations).

Although it was not published, I also wish to mention my Master's thesis:

Zsolt Ilyés, *Sustainable Development: A New Manifestation of an Old Discourse/ Fenntartható Fejlődés: Egy régi diskurzus új megnyilvánulása*; Supervised by: Dr. Zsuzsanna Horváth PhD (Faculty of Law, Babeş-Bolyai University, 2014).

List of Frequently Used Abbreviations

ACCC – Aarhus Convention Compliance Committee

ACHR – American Convention on Human Rights

AP – Additional Protocol

CDDH – Comité directeur pour les droits humains (Steering Committee for Human Rights)

CDDH-ENV – Comité directeur pour les droits de l’homme-Groupe de rédaction sur l’environnement et les droits humains (Steering Committee for Human Rights-Drafting Group on Human Rights and the Environment)

CDDH FS – CDDH's feasibility study (*CDDH(2024)R101 Addendum 2*)

CDDH-ENV FDR – CDDH-ENV’s finalised (draft revised) report (*CDDH-ENV(2023)06REV4*)

CoE – Council of Europe

CoM – Committee of Ministers

ECHR – European Convention on Human Rights

ECtHR – European Court of Human Rights

HRC – Human Rights Council

IACHR – Inter-American Commission on Human Rights

IACtHR – Inter-American Court of Human Right

ICESCR – International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

ICJ – International Court of Justice

ILC – International Law Commission

NGO – non-governmental organisation

PACE – Parliamentary Assembly of the Council of Europe

VCLT – Vienna Convention on the Law of Treaties